T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN ve TOPLUM ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ŞİDDET DIŞILIK BAĞLAMINDA PASİF DİRENİŞ

BEGENCH BASHIMOV
1188260141

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ SERTAN BEŞER

EDİRNE 2022

T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İnsan ve Toplum Araştırmaları.. ANABİLİM DALI

.....PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Begench BASHIMOV..... tarafından hazırlanan

ŞİDDET DIŞILIK BAĞLAMINDA PASİF DİRENİŞ.....

Konulu **Yüksek Lisans** tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 19-6 maddeleri uyarınca ...13.02.2022 Salı günü saat .....14:00..... 'da yapılmış olup, yüksek lisans tezinin * Kabul edilmesine..... **OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞU~~** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Dr. Öğr. Üyesi Ali Serdar BEŞEL	Kabul Edilmesine	
Dr. Öğr. Üyesi Elvan M. Ertürk	Kabul edilmesine	
Doç. Dr. Nemra UCAR	Kabul Edilmesine	

* Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında "Kabul Edilmesine/Reddine" seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekir.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
DOĞRULUK BEYANI

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında, tüm verilerin bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, kullanılan verilerde tahrifat yapılmadığını, tezin akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını, kullanılan tüm literatür bilgilerinin bilimsel normlara uygun bir şekilde kaynak gösterilerek ilgili tezde yer aldığını ve bu tezin tamamı ya da herhangi bir bölümünün daha önceden Trakya Üniversitesi ya da farklı bir üniversitede tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

19/07/2022

Begench BASHIMOV

İmza

Başlık: Şiddet Dışılık Bağlamında Pasif Direniş

Yazar: Begench BASHIMOV

ÖZET

Bu tez çalışması dört bölümden oluşmakta olup, bunlar: sivil itaatsizliğin tanımı, direnme hakkının ve pasif direnişin tarihçesi, pasif direnmenin temelleri, pasiflik ve pasif direniş olarak belirlenmiştir. Tezin ana fikri bir aktivizm yöntemi olan sivil itaatsizlik eylemindeki pasif direniş tutumu üzerine kuruludur. Sivil itaatsizlik kavramı kısaca ciddi bir haksızlığa karşı tüm yasal çözümlerin tükendiği bir noktada, ahlaki bir motivasyonla yasadışı ama aleni bir şekilde, şiddetsiz/pasif bir direnişle karşı koyma anlamına gelmektedir. Bireysel bir tutum olabileceği gibi kitlesel bir eyleme de dönüşebilmektedir. Bir pasif direniş biçimi olan sivil itaatsizliğin ana unsurları ise yasaya aykırılık, şiddet dışılık, alenilik, Hukuk Devletine yönelik eğilim ve Hukuki yaptırıma katlanma rızası olarak sıralanabilir. Bir kavram olarak tamamen Yakın Çağ'a özgü olmasına rağmen fikri kökleri Antik Çağ'a kadar uzamaktadır. Bu düşünceler uzun bir süre boyunca direnme hakkı üzerine gelişmiştir. Thoreau'nun kaleme aldığı "Sivil İtaatsizlik Görevine Dair" makalesi sosyal bilimler sözlüğüne yeni bir kavram kazandırmıştır. Düşünceleri ve örnek davranışları başta Tolstoy, Gandhi ve M.L. King olmak üzere nice şiddet karşıtı ve şiddetsiz direnişçilere ilham olmuştur. Sivil itaatsizlik kavramı hem bireysel hem de toplumsal anlamda bir takım psikolojik, felsefi ve ahlaki temellere dayanmaktadır. Sonuç olarak pasif direniş eylemleri kavramsal açıdan düşüncelerine sadık, eylemsel açıdan son derece şiddetsiz olduğundan olumlu sonuçlara en asgari bedelle ulaşabilen bir direnme yöntemidir.

Anahtar Kelimeler: şiddet dışılık, pasif direniş, direnme hakkı, sivil itaatsizlik

Title: Passive resistance in a nonviolent context

Author: Begench BASHIMOV

ABSTRACT

This thesis consists of four parts: definition of civil disobedience, the history of the right to resist and nonviolent resistance, the foundations of passive resistance, passivity and nonviolent resistance. The main idea of the thesis is based on the passive resistance attitude in the act of civil disobedience, which is an activism method. The concept of civil disobedience, in short, means a morally motivated, illegal but public, nonviolent/passive resistance to a serious injustice at a point where all legal solutions have been exhausted. It can be an individual attitude or it can turn into a mass action. The main elements of civil disobedience, which is a form of passive resistance, can be listed as illegality, non-violence, publicity, tendency towards the State of Law and consent to endure legal sanction. Although it is completely unique to the Modern Age as a concept, its intellectual roots go back to Antiquity. These considerations developed over a long period of time on the right to resist. Thoreau's article "On the Duty of Civil Disobedience" has brought a new concept to the social sciences dictionary. His thoughts and exemplary actions are primarily those of Tolstoy, Gandhi, and M.L. It has inspired many non-violent and nonviolent resisters, including King. The concept of civil disobedience is based on a number of psychological, philosophical and moral foundations, both individually and socially. As a result, passive resistance acts are a method of resistance that can achieve positive results with the least cost, since it is conceptually faithful to its ideas and is extremely non-violent in action.

Keywords: nonviolence, passive resistance, right to resist, civil disobedience

ÖN SÖZ

"Şiddet Dışılık Bağlamında Pasif Direniş" başlıklı çalışmamızda kısaca sivil itaatsizlik kavramını açıklamaya, direnme tarihini ve bu konuda çığır açan pasif direniş görüşlerini ve eylemlerini önemli örneklerle, pasif direnişin olumlu yönlerini ortaya koyacak şekilde anlatmaya çalıştık.

Kötülük, haksızlık, adil olmayan ve inanç, ahlaki veya vicdani nedenlerden ötürü sakıncalı bulunan yasalara veya uygulamalara karşı bilinçli olarak pasif direnmekten, aynı zamanda aleni davranmaktan ve ilk baştan olası tüm sonuçlarını göze almaktan geçen sivil itaatsizlik eylemi belki de direnme biçimlerinin en barışçıl ve aynı zamanda en insancıl olanıdır. Bu bakımdan üzerinde fazlaca durulması ve akademik camiada daha fazla araştırma konusu olması gerektiğini düşünüyorum ve çalışmamın da bu bağlamda katkı sağlamasını diliyorum.

Tez dönemimin zorlu pandemi dönemine denk gelmesine rağmen her türlü maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Kırklareli Belediyesi'ne, Kırklareli Göç İdaresi'ne, Kırklareli ve Aksaray Halk Kütüphanesi çalışanlarına, çeşitli kitap ve makaleleri bulmama ve her türlü sanal kaynaklara ulaşmama yakından yardımcı olan Aksaray Üniversitesi Kütüphane çalışanı Ramazan ÇİFTCİ'ye; Kırklareli esnafına, komşularıma, okul ve ev arkadaşlarıma; tavsiyelerini ve önerilerini esirgemeyen lisans hocam Prof. Dr. Ural Alp MANÇO'ya; derslerine doyamadığım tüm yüksek lisans hocalarıma; yoğun ilgi ve kıymetli önerilerinden dolayı danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali Sertan BEŞER'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, kaynakçamda yer verdiğim, tüm yerli-yabancı araştırmacılara saygılarımı sunuyor, hayatını kaybedenleri minnetle anıyorum. Tezimin tüm araştırmacılar ve ilgi duyanlar için faydalı olmasını diliyorum.

Edirne – 2022 Begench BASHIMOV

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖN SÖZ ..... **iii**
İÇİNDEKİLER ..... **iv**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **v**
GİRİŞ **1**
1. SİVİL İTAATSİZLİĞİN TANIMI **4**
1.1. Etimolojik, Semantik ve Teorik Tanımlar 4
1.2. Sivil İtaatsizlikle İlintili Kavramlar ve Unsurlar 6
1.2.1. Yasadışılık 7
1.2.2. Şiddet Dışılık 8
1.2.3. Kamuya Açıklık 9
1.2.4. Hukuk Devletine Yönelik Eğilim 10
1.2.5. Hukuki Yaptırıma Katlanma Rızası 10
2. DİRENME HAKKININ VE PASİF DİRENİŞİN TARİHÇESİ **12**
2.1. Thoreau Öncesi Şiddet Dışılık ve Pasif Direniş Görüşleri 12
2.2. Thoreau'dan Gandhi'ye 26
2.3. Gandhi Sonrası Ses Getiren Olaylar ve Düşünürler 35
3. PASİF DİRENMENİN TEMELLERİ **43**
3.1. Direnmenin Psikolojik Yorumları 43
3.2. Felsefi Temelleri 45
3.3. Etik Bakımdan Direnme 47
4. PASİFLİK VE PASİF DİRENİŞ **49**
4.1. Şiddet Dışılık Bağlamında Pasif Direniş 49
4.2. Eleştirel Açıdan Sivil İtaatsizlik 51
SONUÇ VE ÖNERİLER **56**
KAYNAKÇA **59**
EKLER **69**

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD. : Amerika Birleşik Devletleri

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m. : adı geçen makale

B. : Baskı

BM. : Birleşmiş Milletler

BMGK. : Birleşmiş Milletler Genel Kurulu

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

M.Ö. : Milattan Önce

M.S. : Milattan Sonra

No. : Numara

S. : Sayı

s. : Sayfa

T.C. : Türkiye Cumhuriyeti

TDK. : Türk Dil Kurumu

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

GİRİŞ

İlk devletlerin ortaya çıkmasından beri devletin tanımı ve rolü üzerine epeyce düşünülmüştür. Tüm siyasal iktidarları ortak bir noktada tanımlayan şey ise yetki alanında güç tekelini elinde bulundurması olmuştur. Bu güç fiziksel üstünlüğü ifade etmekte olup yetki alanında düzeni tesis etmeye yarayan önemli araçlardan birisidir. Fakat fiziksel güç her zaman yeterli olmamıştır. Bu yetersizliği doldurmak ise yönetici azınlığın yönetilen çoğunluğun itaatini ve rızasını kazanmasından geçmektedir. Yani ilkel toplumlardan günümüze kadar gelmiş geçmiş tüm iktidarlar hangi yolla ortaya çıkmış olurlarsa olsunlar var olabilmek ve iktidarlarını sürdürebilmek için rıza inşa etmeye ihtiyaç duymuşlardır.[1] Bu noktada meşruluk ve adillik kavramları hayati öneme sahiptir.

İlk Çağ'dan beri birçok düşünür devletin mükemmelliğini ve devamlılığını meşru ve adil olmasında aramışlardır. Bu arayışlar meşru ve adilse desteklenmesi, değilse baş kaldırılması gerektiği sonucunda birleşmiştir. Bunun adillik kısmı kimi zamanlarda farklı yorumlanmış ve kavranılmıştır. Ne var ki, Orta Çağ'dan itibaren dinin felsefeye bulaşmasıyla devlet yasalarının ve yöneticilerinin adilliği uzun bir müddetçe teoloji alanı olan kutsal metinlerle ölçülmüştür. Tüm yurttaşların da bu ölçüler çerçevesinde davranması ve kısmen de olsa bu ölçülerden beslenen yasalara riayet etmesi beklenmiştir.

Adillik veya adalet kavramının insani değerlere uygun olarak yeniden yorumlanması asırlara mal olmuştur. Bu süreçte yararcılık anlayışı bir sonraki evreye giden bir köprü işlevi görmüştür. Bu anlayışa göre devlet sadece bir güç tekeli değil aynı zamanda bir güvenlik duvarıdır. İnsanlar güvenlik ihtiyaçlarını gidermek için özgürlüklerinin bir kısmından vazgeçerek devlet bütününü oluşturmuşlardır. Devlet yurttaşların malını ve canını korur ve karşılığında yurttaşların itaatini kazanmaktadır. Fakat halkın itaatini kazanmak yöneticiler için her zaman bu kadar basit olmamıştır. Adalet anlayışı toplum bilincinde derinleştikçe, özellikle de "Kişi hak ve hürriyetleri" kavramına zemin hazırlayan görüşler gün yüzüne çıktıkça iktidarın vatandaş karşısındaki sorumluluğu da artmıştır. Bu durum iktidarları sadece kolluk

[1] Metin Becermen, "Michel Foucault'da İktidar Sorunu", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 17 (69): Ankara 2014, s. 240-241.

kuvvetlerine değil aynı zamanda din, eğitim hatta aile gibi kurumları da bir aygıt olarak kullanmaya sevk etmiştir. Söz konusu kurumlar sayesinde üst güç olan iktidar sahipleri sadece bir meşruluğa değil aynı zamanda bir çeşit kutsallığa da bürünmeyi başarmışlar ve bu şekilde itaati yeniden yaratarak iktidarın sağlıklı bir şekilde devamını sağlamışlardır.[2]

Yukarıda bahsettiğimiz devlet ve iktidar tanımlarının gelişim süreçlerine paralel olarak baskı ve haksızlık karşısında direnme hakkı anlayışı da gelişmiştir. Bu hakkın gelişmesinde felsefenin payı olduğu kadar dinin de etkisi büyük oranda görülmektedir. Bu anlayış kapsamında çeşitli itaatsizlik biçimleri ortaya çıkmıştır. Özünde reddetmeyi ve direnmeyi barındıran bu itaatsizlik biçimleri arasında en yaygını zorbalaşan ya da ortak yararı göz ardı etmekte olan yöneticinin meşruluğunu kaybetmesi ve bu anlamda siyasi iktidarın kötüye kullanılmasına bağlı olarak ortaya çıkan direnme hakkıdır.[3] Bundan dolayı tarih çeşitli nedenlerden ötürü patlak veren sayısızca iktidar karşıtı başkaldırılara tanıklık etmiştir. Bu direnmelerin tümü yöntemsel açıdan aktif ve pasif direnmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aktif direnmeler adından da anlaşıldığı gibi kuvvete dayalı, dolayısıyla şiddet içeren bir direnme biçimi olup mevcut düzene karşı ve iktidarı devirmeye meyillidir. Çünkü aktif direnişçilerin gözünde mevcut iktidar o ya da bu nedenden ötürü meşruluğunu yitirmiştir. Tarihçilerden öğrendiğimiz Yakın Çağ öncesi direnme hikâyelerinin hemen hemen tümü aktif direnmelerdir. Buna istisna olarak Antik Yunan'da Sokrates vicdanının sesine kulak vererek bir pasif direniş örneği sergilemiştir. Fakat modern anlamda pasif direniş kavramı 19. yüzyılın ortalarında tekrardan gün yüzüne çıkmış ve işlevsellik kazanmıştır.

Sivil itaatsizlik ve pasif direniş görüşlerinin gelişimi ve modern anlamda ilk pasif direniş eylemlerinin gerçekleşmesi liberal düşüncelerin gelişimi, sivil toplumun ortaya çıkması ve hükümetlerde belli bir derecede liberal reformların gerçekleşmesiyle mümkün olmuştur.[4] Kısacası sivil itaatsizlik işlevselliğini liberalizmle elde etmiştir. Kaynağını liberal değerlerden alıyor olması sivil itaatsizlik

---

[2] Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu, çev*. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 5. baskı, Ankara, 2001, s.202.
[3] Cemal Bâli Akal, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, Dost Kitabevi Yay. 4. baskı, Ankara, 2000, s.209.
[4] Kaan Turhan. *TSK ve ulus devleti hedef alan vicdani ret*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s.6-8.

görüşlerini insancıl bir kalıba sokmaktadır. Buna rağmen “itaatsizlik” ve “direniş” sözcükleri Türk toplumunun değerler dizisi ve tarihsel tecrübesinden ötürü olumsuz algı içerdiğinden ilk karşılaşmada ister istemez olumsuz bir çağrışım yaratmaktadır. Bunu aşarak sivil itaatsizliğin samimiyetini anlamak ancak direnmeye iten ciddi haksızlıklar karşısında haklı ve meşru nedenleri olduğu halde her türlü şiddetten ve çatışmadan uzak bir dik duruş sergiliyor olmasını görmekten geçer. Bu samimiyeti ortaya koymak yazımızın ana hedeflerinden birisidir.

Genel olarak bu çalışma siyasal iktidara karşı yapılan sivil itaatsizlik tanımı içerisindeki pasif direnişi konu edinmektedir. Yani geçmişi, teorik tanımı benzer bile olsa konunun aslı vicdani retçilik veya anarko-pasifizm gibi şiddetsiz direniş biçimleri içinden sadece sivil itaatsizlik kavramının tanım çerçevesi içinde gelişen olaylardan ibarettir. Çalışmada arşiv araştırması yöntemi kullanılmış olup, alanyazın taraması yapılırken geleneksel tarama tekniği temel alınmıştır. Ayrıca, çalışma şiddet dışılık bağlamında pasif direnişin, sırasıyla kapsamlı tanımını, kavram ve eylem olarak tarihsel gelişimini, altında bulunan temellerini, olumlu yanlarını ve kullanılabilirliğini açıklamayı amaçlamaktadır.

1. SİVİL İTAATSİZLİĞİN TANIMI

1.1. Etimolojik, Semantik ve Teorik Tanımlar

Modern bilimin dilinde Batı kökenli kavramların ağırlıklı olduğu aşikârdır. İthal ettiğimiz bu kavramları yerel dilimize doğrudan katmak oldukça güçtür. Bunun nedeni kavramların türetildiği toplumun içinde yetiştiği yaşam tarzını yansıtıyor olmasıdır. Bu yaşam tarzı ise kültür ve bilgi birikimini kendinde barındıran karmaşık bir değerler dizisidir. Bu yüzden bir yabancı kavramı anlamanın en kısa yolu ait olduğu değerler dizisi içindeki yerini bulmaktır.

Sivil itaatsizlik kavramının ilk kullanımı okyanus ötesinde gerçekleştiyse de popülerliğini Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesiyle elde etmiştir. Üzerinde en çok yazılıp çizilen açıklayıcı eserlerin çoğu ise İngilizce veya Almanca olmuştur. Çıkış dili olan İngilizcede "civil disobedience", Almancada ise "ziviler ungehorsam"[5] olarak ifade edilmektedir. Bu kavram Türkiye Türkçesine "sivil itaatsizlik" olarak aktarılmıştır.

Bunun "sivil" kısmı Fransızcadan Türkçeye geçmiş "vatandaş" veya "yurttaş" anlamına gelen Latince kökenli bir sözcüktür. Sözcüğün ilkel hali olan "civitate" devlet, site, şehir anlamına gelmektedir. Bunu Hıristiyan filozofu ve tanrıbilimcisi Aurelius Augustinus'un *De Civitate Dei* ("Tanrı Devleti" veya "Tanrı'nın Şehri" diye çevrilebilir; yıl 430) eserinin adından da görmek mümkündür.[6] Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğüne göre güncel Türkçede "sivil" sözcüğü "askeri olmayan" veya "asker sınıfından olmayan (kimse)" anlamına gelir.[7] Uluslararası hukukta ise barış zamanı "silahlı kuvvetler mensubu olmayan kişiler", savaş durumunda ise "savaşmayan, çatışmayan kimseler" anlamında kullanılmaktadır.

"İtaatsizlik" sözcüğü ise Arapça "itaat" yani "söz dinleme, boyun eğme, buyruğa uyma" sözcüğü ile "bulunmama", "zıtlık" ve "yokluk"[8] anlamı katan Türkçe "-siz" ve durum bildiren "-lik" yapım ekinin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. TDK'ye göre açıklaması "İtaatsiz olma durumu veya itaatsizce davranış" olarak

[5] Bkz. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-german/ (15.01.2022).
[6] Durmuş Hocaoğlu, "Sivillik ve Demokrasi", *Yeni Türkiye Dergisi*, S: 18, 1997, s. 106.
[7] Bkz. https://sozluk.gov.tr/ (13.01.2022).
[8] Münir Erten, "+ sız eki olumsuzluk eki midir?". *Electronic Turkish Studies*, 2(4). 2007, s.1169.

ifade edilmektedir. Bu sözcüklerin aslını yüzde yüz karşıladığını söylemek oldukça güçtür. Çünkü İngilizcedeki "civil" ve "disobedience" sözcükleri ile karşılaşan bir İngiliz'in aklına gelecek olan çağrışımlarla, "sivil" ve "itaatsizlik" sözcükleri ile karşılaşan bir Türk'ün aklına gelecek çağrışımlar birbirinden farklı olabilmektedir. Bu farklılık "sivillik" ve "itaatsizlik" kavramlarına olan bakış açılarında yatmaktadır.

Şiddetsiz direnişlerin genelini tanımlamak için kullanılan "pasif direniş" ise Türkçe kaynaklarda "şiddetsiz direniş" ile eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. "Pasif" sözcüğü de yine Fransızca üzerinden Türkiye Türkçesine geçmiş "barış, barışçıl" anlamlarına gelen Latince kökenli bir sözcüktür. TDK'ye göre Türkçe karşılığı "edilgin" sözcüğü olup, sözcük anlamı "Hareketi ve etkisi olmayan, bir şeye karşı tepki göstermeyen" olarak ifade edilmiştir. Öte yandan "pasif" sözcüğü bir bakıma "sakin" sözcüğünü çağrıştırmaktadır. Portekizli ünlü kâşif Macellan'ın Büyük okyanusu beklediğinden sakin bulunca "Pasifik Okyanusu" adını vermesi de bunu tasdikler niteliktedir.

Teorik olarak sivil itaatsizliğin birçok tanımı yapılmıştır. C. Bay, H.A. Bedau, J. Rawls, H. Arendt ve J. Dreier gibi düşünürler birbirine yakın tanımlar geliştirmişlerdir. Bunlardan özellikle Bedau ve Rawls'ın tanımı genel veya yaygın tanım olarak kabul görmektedir. Bu tanımlar ışığında sivil itaatsizlik "yasaların veya hükümet politikalarının değiştirilmesini hedefleyen, kamuoyu önünde icra edilen, şiddete dayanmayan, vicdani, fakat yasal olmayan politik bir eylemdir".[9] Bu genel tanımı daha da netleştirme ve sivil itaatsizliği diğer tüm direnme biçimlerinden net olarak ayırma adına bir dar tanım daha geliştirilmiştir.

Dar tanıma göre sivil itaatsizlik: ciddi haksızlıklara karşı girişilen, sadece şahsa özgü inanç ve çıkarların esas alınmadığı, evrensel olan ahlaki ve siyasi ilkeleri savunmayı amaçlayan ve amacına uygun, bütün yasal yolların tüketildiği, önceden bildirilen, kabalık ve kaba kuvvet barındırmayan, hakkaniyet ilkesine bağlı ve ahlaki bir protesto niteliği taşıyan bir eylemdir.[10] Dar tanımın güçlü destekçisi Arendt'e göre sivil itaatsizlik bireysel veya vicdani bir eylem değildir. Haksızlık içerdiği

[9] Hannah Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik, çev*. Yakup Coşar, yayına hazırlayan: Ender Ateşman, 5. baskı, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul 2018, s. 57.
[10] Şükrü Nişancı, *Sivil İtaatsizlik: İyi Vatandaş Olmak mı İyi İnsan Olmak mı?*, Etkileşim yayınları, İstanbul 2013, s.211-212.

düşünülen kanunlara karşı yurttaşların siyasi eylemi olarak, yasal yolların tıkandığı bir durumda ilgili kanuna devrimci olmayan bir tutumla doğrudan karşı çıkıştır.[11] Bu iki tanımın uzlaştığı noktalardan birisi de sivil itaatsizliğin genel anlamda adil toplumlar için geçerli olduğudur. Burada adillikten kasıt demokratik bir yönetim biçiminin varlığıdır. Rawls'ın tanımlamasıyla sivil itaatsizlik eylemi, sadece şu ya da bu ölçüde adil demokratik bir devletin, anayasayı meşru olarak kabul eden yurttaşları için gerçekleştirilmeye müsaittir.[12] Ciddi haksızlıklara karşı şiddet içermeyen pasif bir direniş biçimi olan sivil itaatsizliği daha ayrıntılı ve kapsamlı anlayabilme yolunda içerdiği ana unsurlar ve ilintili kavramlar rehberlik etmektedir.

1.2. Sivil İtaatsizlikle İlintili Kavramlar ve Unsurlar

Günümüzde en çok "kamu vicdanına çağrı" veya "toplumun adalet duygusuna hitap" olarak bilinen sivil itaatsizlik olgusu tanımında belirtilen kavramlar dışında Arendt, Rawls, Habermas gibi 20. yüzyıl düşünürleri adil toplum, sivil toplum, liberalizm, vicdan, evrensel ahlak ve buna dayalı ahlaki ödev ve sorumluluklar içeren kavramlarla doğrudan ilişkilendirmişlerdir. Kişi hak ve hürriyetlerini temel alan bu kavramlar sadece bir bireye özgü olmaktan çok evrensel adalet ve ahlak anlayışı içermekte olup günümüzde uluslararası insan hakları kanunnamelerine de kazandırılmış kavramlardır.[13] Bir sivil itaatsizlik eyleminin gerçekleşmesi ve haklılık kazanması için bu evrensel yasaların ihlal edilmesi gerekçesi önkoşul olup, eylem sırasında yine aynı evrensel yasalara bağlı hareket edilmesi beklenmektedir.

Sivil itaatsizlik kavramı kimi zaman günlük konuşmada kimi zaman ise medya yazılarında yanlış olmakla beraber diğer kavramlarla karıştırılmakta veya doğrudan örtüşmeyen kavram ve durumlarla ilişkilendirilmektedir. Örneğin çoğu zaman pasif direniş ve vicdani retçilikle doğrudan eşanlamlı olarak kullanılmakta veya anarşizm başlığı altında değerlendirilmektedir. Bu tür hatalara düşmemek sivil

---

[11] Hannah Arendt, *Crisis of the Respublic (Cumhuriyetin Krizleri),* Harcourt Brace Jovanovich, New York 1972, s. 57, 62.
[12] H. Arendt vd., *a.g.e.,* s. 56.
[13] Hayrettin Ökçesiz pozitif hukuk metinlerinde direnme hakkının yer almasını, bu hakkın bir bakıma evcilleştirilmesi olarak değerlendirmektedir. Bkz. Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, Legal Yayıncılık, İstanbul 2011. s. 148.

itaatsizliğin özünü oluşturan ana unsurlarını bilmekten geçer. Bu ana unsurlar yasaya aykırılık, şiddetsizlik, alenilik, tekil haksızlıklara karşı (ortak) eylem, doğabilecek politik veya hukuki sonuçlarını göze alma gibi sıralanabilir. Bu listeyi daha da genişleterek: ortak adalet anlayışına veya kamu vicdanına yönelik bir çağrı, ahlaki motivasyonla işlenmiş siyasi bir eylem olma, ciddi haksızlıkları hedef alan, haksızlıkla makul ilişki içinde olan, haksızlıklarla ilgili çifte standart kullanmayan gibi unsurları da eklemek mümkündür. Geniş listede adı geçen "ciddi haksızlıklar"ın tanımı tartışmalı olup Rawls'a göre genel adalet anlayışına aykırı olan, uzun müddetçe işlenen, kamuoyu tarafından açıkça fark edilen haksızlıklar olup, bu aynı zamanda sivil itaatsizlik eylemini haklılaştıracak türden olan haksızlıklardır.[14] Örneğin ırk, etnik farklılığından, dini veya siyasi görüşünden ötürü azınlık konumunda olanlara yönelik ötekileştirici uygulamalar bir ülkede yasal olabilir fakat adil değildir ve dolayısıyla ciddi haksızlıktan sayılmaya müsaittir.

Bir başka tartışmalı nokta da bireysel vicdan ve ahlak kavramıdır. Bu tartışmayı büyük oranda halleden evrensellik anlayışına ve dolayısıyla sosyal eylem tanımlamasına rağmen sivil itaatsizliğin ilk örnekleri olan Sokrates'in vicdanın sesi veya Thoreau'nın ahlak ödevi örnekleri kısmen de olsa bireysellik arz etmekte ve tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Bu durumda orta yol olarak "sivil itaatsizlikte ya ahlak içselleştirilmiş bir vicdan ya da vicdan içselleştirilmiş bir ahlaktır"[15] denebilir. Modern sivil itaatsizlik görüşlerini bazı görüş farklılıkları ile beraber yaklaşık olarak yukarıda bahsi geçen esaslarla birleştirdikten sonra önemli ana unsurlarını ayrıntılı olarak değerlendirmek mümkündür. Bu değerlendirme sivil itaatsizliğin aşağı yukarı adil/demokratik bir düzende ortaya çıkışını, amacını ve tavrını daha net olarak ortaya koyacaktır.

1.2.1. Yasadışılık

"*Sivil itaatsizlik, üstün bir ahlaki kural adına tekil bir hukuk kuralının ihlal edilmesidir.*"[16] Bu anlamda sivil itaatsizlik, adil olmayan bir uygulamaya karşı tüm

[14] Hüsamettin İnaç-Uğur Altuntaş, "Demokratik bir direnme biçimi olarak sivil itaatsizlik: John Rawls ve Jürgen Habermas tartışması ekseninde meşruluk analizi", *Akademik Bakış Dergisi,* Sayı 52, Celalabat 2015, s. 413.
[15] Şükrü Nişancı, *a.g.e.,* s. 235.
[16] Şükrü Nişancı, *a.g.e.,* s. 219.

yasal yollara başvurulduktan sonra girişilen yasadışı bir eylemdir. Fakat yasalara aykırı olarak sivil itaatsizlik eylemine girişmek yasalarda yeri olmayan örgütlenmeyi ya da eylemi savunmak anlamına gelmemektedir. Bu yola ancak ilgili tüm yasal yollar denenip tükendikten sonra, son çare olarak başvurulur. Çünkü sivil itaatsizlik ilkelerine bağlı bir eylemci, yürürlükte olan anayasal düzenin temel ilkelerine ya da toplumsal sözleşmenin ana unsurlarına itiraz etmez. Aksine, bu temel ilkelere olan saygısından ve bağlılığından ötürü bu yola başvurur. Bu şekilde sivil itaatsizlik yasadışı lakin meşru bir eylemdir.

1.2.2. Şiddet Dışılık

Sivil itaatsizliğin ana özelliklerinden birisi de şiddet dışılıktır. Habermas'a göre sivil itaatsizlik eyleminde bahsi geçen ihlal sembolik özellikte olup, bu durumdan protestonun barışçı, yani şiddet içermeyen araçlarla sınırlanması kuralı çıkmaktadır.[17] Ancak şiddetin net tanımı ve başlangıç sınırı tartışmalıdır. Özellikle de bu tartışmalar fiziksel şiddetle psikolojik şiddet ayrımları üzerinedir. Genel olarak bakıldığında şiddet, zarar verici ve rahatsız edici dolayısıyla istenmeyen bir eylemdir. Bundan ötürü şiddetin tanımına anayasal metinlerde de yer verilmiştir. Örneğin T.C. yasalarındaki tanımı şöyledir:

Madde 2 *- Şiddet: Kişinin, fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik açıdan zarar görmesiyle veya acı çekmesiyle sonuçlanan veya sonuçlanması muhtemel hareketleri, buna yönelik tehdit ve baskıyı ya da özgürlüğün keyfî engellenmesini de içeren, toplumsal, kamusal veya özel alanda meydana gelen fiziksel, cinsel, psikolojik, sözlü veya ekonomik her türlü tutum ve davranışı, ifade eder.*[18]

Bu bağlamda şiddet dışılık, eylemin, karşıtlarının ya da olayın dışındaki üçüncü şahısların fiziki ve psikolojik bütünlüklerine zarar vermemesidir. Gandhi'nin ahimsa (şiddetsizlik) teorisinde daha da ileri gidilerek her türlü yaralayıcı ve zarar

[17] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s.10.
[18] 6284 Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun, Madde 2, fıkra 1, bent d, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 28239, 8 Mart 2012.

verici eylemlerin yanı sıra yaralayıcı ve zarar verici sözlerden dahi kaçınılması[19], nefret ve kin duyulmaması önerilmektedir. Bu teoriye göre, şiddetsiz kişi, acı çekerek şiddetin tekrarına yol açacak olan döngüyü, yani intikam döngüsünü kırar.[20] Gandhi şiddetsiz direnişi şöyle tanımlamaktadır: "*Şiddet dışı direnişin en baş prensibi, insanı küçük düşüren hiçbir şeye katılmamaktır.*"[21] Sonuç olarak sivil itaatsizlik, kinleri artırmanın değil, düşmanlığı gidermenin; rakibini yok etmenin değil, ikna etmenin bir yöntemi olarak geliştirildiği için şiddet, pasif direniş olarak sivil itaatsizliğin amacıyla uyuşmaz.

1.2.3. Kamuya Açıklık

Kamu vicdanına çağrı yapabilmesi, kamusal adalet duygusuna hitap edebilmesi için yasadışı olmasına rağmen sivil itaatsizlik gizli saklı değil, aksine açık/aleni bir eylemdir. Alenilikle amaç yapılan eylemin kamuoyunca algılanabilir olmasını sağlamaktır. Ancak alenilik kavramıyla ilgili istisnai durumlar vardır. Ronald Dworkin sahibinden kaçan köleyi saklayan kişinin tavrını bu duruma örnek olarak vermektedir. Böyle bir durumda eylemin gerçekleştirildiği sırada gizli kalması her şeyden daha fazla önem arz etmektedir. Ancak saklama eylem bitince kamuoyuna mutlaka duyurulması gerekmektedir.

Alenilik bireysel eylemler açısından da oldukça önemlidir. Birey rahatsızlık duyduğu uygulamanın haksız sonuçlarını kamuoyuna açıklayarak belli bir anlayış, kabul beklentisiyle kamusal adalet duygusuna başvurabilir. Alenilikle ilişkili durumlardan birisi de eylemin gidişatının hesaplanabilir olmasıdır. Güvenlik görevlileri tarafından eylemin kestirilebilir olması, bildirilenden fazlasının yapılmaması gerekmektedir. Örneğin yasaklanmış azınlık dilinde şarkı söylemek planlandıysa sadece bildirilen yerde şarkı söylenecektir, ardından başka bir eylem gelmeyecektir. Hesaplanabilirlik eylemin olduğundan farklı sunulmaması ve

---

[19] H. Arendt vd., *a.g.e.,* s.12.
[20] Joel Kovel, *Tarih ve Tin, Özgürleşme Felsefesi Üzerine Bir İnceleme, çev.* Hakan Pekinel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1994, s. 180.
[21] Thomas Merton, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş,* Çev. Seda Çiftçi, 2. baskı, Kaknüs yayınları, İstanbul 2003, s. 50.

algılanmaması açısından önemlidir. Ayrıca eylemcinin samimiyetini, iyi niyetini ve söylediklerileyle yaptıkları arasındaki tutarlılığı ortaya koyar.[22]

1.2.4. Hukuk Devletine Yönelik Eğilim

Sivil itaatsizlikte düzenin genel anlamda adil olduğu kabul edilmektedir. Yani direniş savaşçılarından farklı olarak, sivil itaatsiz, sistemin demokratik yasallığını tanımaktadır. Bu yüzden sivil itaatsizlik eylemi sistemin geneline karşı değil, tek tek haksızlıklara karşı yapılır. Bu durum dünya ve dini görüşü farklı olan bireylerin veya sosyal grupların aynı istençle bir araya gelmesine olanak tanır. Örneğin bir kentte yeşil alanın yapılaşmaya açılmasına tepki olarak oturma eylemine her görüşten insan katılabilir.

Tekil haksızlıklara karşı ortak eylem ilkesiyle başlatılan bir sivil itaatsizlik eylemi söz konusu haksızlığın giderilmesiyle sona erer. Süreç içinde oluşan sivil itaatsizlik örgütlenmeleri de çözülür ve dağılır. Bu bakımdan diğer kalıcı örgütlenmelerden ve eylemlerden ayrılır.

Sivil itaatsizlik eylemcileri iknayı hedeflediklerinden dolayı barışçıl yöntemler kullanırlar ve barışçıl yöntemlerle yetinirler. Mevcut otoritenin genel çerçevesini ve hukuk düzenin meşruiyetini kabul ettiklerinden dolayı devleti ve her türlü otoriteyi reddeden anarşistlerden ve anarşizm başlığı altındaki her türlü tanımdan uzaktır. Sonuç olarak bir sivil itaatsizlik eylemi asla bir devrim olamaz.[23]

1.2.5. Hukuki Yaptırıma Katlanma Rızası

Sivil itaatsizlik eylemcisi birey ya da grup eyleminin hukuki (cezai) ve politik sorumluluğunu üstlenir. Eylemci açısından kamuoyunun gözünün önünde olmak önemlidir. Baştan sona eylemin hedefi, gidişatı tespit edilmiş ve açıklanmış olması da öngörüldüğünden, eylemin sonunda hukuki sorumluluktan kaçınmak, eylemi inkâr etmek anlamına geleceği için söz konusu edilemez. Sivil itaatsizlik eylemcisinin kendini kanuna teslim etmesi sisteme olan güvenini açık seçik ortaya koymaktadır. Bir devrimciden aynı davranışı beklemek güçtür. Çünkü devrimci

[22] H. Arendt vd., a.g.e., s.11.
[23] Şükrü Nişancı, *a.g.e.*, s. 229.

sisteme güvenmemekte ve mevcut yönetimin meşruluğunu tanımamaktadır.

Öte yandan hukuki sorumluluğun üstlenilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Çünkü kimi kuramcılar haklı ve meşru bir düzeyde girişilen bir eylemden dolayı cezalandırılmayı kabul etmenin doğru olmadığını savunmaktadırlar.[24] Bunun aksine hukuki sorumluluğu üstlenmenin eylemcilerin samimiyetinin bir ifadesi olarak algılanıp, eylemin çağrı etkisini güçlendireceği görüşü daha ağır basmaktadır.

Hükümetlerin sivil itaatsizlik eylemlerine karşı nasıl bir tavır sergilemeleri gerektiği konusunda Dworkin ılımlı bir yaklaşım önermektedir. Ona göre, ne hükümetlerin sivil itaatsizleri cezayı hak etmiş kötü insanlar olarak görmeleri ne de eylemlerinin haklılığı inancından yola çıkarak, kasten ihlallere girişen insanların cezalandırılmamaları gerektiğini varsaymak doğrudur. Dworkin bu durumda bir orta yol olarak, ahlaki bir motivasyonla kamu vicdanına çağrı amaçlı gerçekleşen bir yasa ihlali davasında yargıçların takdir yetkisini kullanmasını ve yararcılık ilkesiyle yola çıkmasını daha adilane bulmaktadır.[25]

[24] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s.12
[25] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s.161

2. DİRENME HAKKININ VE PASİF DİRENİŞİN TARİHÇESİ

2.1. Thoreau Öncesi Şiddet Dışılık ve Pasif Direniş Görüşleri

Direnmenin tarihi insanlık tarihinde ilk ortaya çıkmış iktidar ilişkilerine kadar götürülebilir. İktidarların ortaya çıkışı ise özel mülkiyetin ortaya çıkışı ile ilişkilendirilmektedir.[26] Bir şekilde yönetilenlerin rızasının alınması veya sindirilmesi ya da güçle bastırılması bir yönetimin devamı için hayati önem taşır. Bu yüzden yetkili konumuna gelenler yönetilenleri dizginlemek ve yönetebilmek için belirli kurallar koymuşlardır. Kurallara uyulmasını sağlamak içinse dini öğretiler, eğitim, fiziksel güç gibi iktidar aygıtlarını kullanmışlardır.[27]

İlk çağlarda hatta Orta Çağ'da bile iktidarlara tanrısal bir güç atfedilmesi, siyasi yasalarla dini yasalar arasında aşırı benzerlik olması da bunu ispatlar niteliktedir. Bu halde bir yasaya karşı gelmek aynı zamanda Tanrı'ya da karşı gelmek anlamına gelecektir. Belki de bundan dolayı ta ki dünyanın büyüsü bozulana kadar[28] din ve iktidar ilişkileri göze çarpacak kadar yoğun eleştiri konusu olmamıştır.

İktidarlar her ne kadar kutsallığa veya meşruluğa bürünse de belli bir yerden sonra durum öyle bir noktaya gelmiştir ki dönemin düşünürlerini direnme hakkı üzerine düşünmeye itmiştir. Yani eylemleri harekete geçiren bu tür düşünceler olmuştur. İlkel felsefi metinlere baktığımızda haksızlığa, adaletsizliğe ve istenmeyen durumlara karşı dolaylı bir tabirle de olsa direnme hakkına dair ilk fikirlerinin oluştuğunu görüyoruz. Bu oluşuma götüren süreç ise düşünürler için durumun farkına varmak veya bir uyanıştır. Bu bakımdan düşünürler tarihsel süreç içerisinde

---

[26] Rousseau, Locke'un aksine özel mülkiyetin "güvensizlik ve daha başka kötülükler" getirdiğini düşünmektedir. Bu yüzden Rousseau'ya göre "İnsanlar güvenliklerini ve özgürlüklerini garanti altına alabilmek için birbirleriyle sözleşme yapma yoluna gittiler ve böylece hükümet ve hukuk sistemi ortak uzlaşı tarafından kurulmuş oldu." Bkz. Mehmet Evren, "Locke ve Rousseau'nun doğa durumu ve mülkiyet anlayışlarının karşılaştırılması", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı 6, 2015, s. 37-38.

[27] Michel Foucault. *Özne ve İktidar*, çev. I. Ergüden, O. Akınhay. Baskı: 5. Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016. s. 75, 77.

[28] Ünlü alman sosyoloğu Max Weber toplumların, rasyonalizasyon süreciyle geleneksel toplum tipinden modern toplum tipine doğru evrildiğini, bu nedenle modern öncesi dini bir kimliğe sahip olan toplumların akılcılaşma süreci sayesinde dindar bir toplum olmaktan giderek uzaklaştığını iddia etmiştir. Kısaca dünya artık gizemli, büyülü ya da ilahi bir karaktere sahip olmaktan çıkmıştır. Bkz. George Ritzer, "Büyüsü bozulmuş dünyayı büyülemek", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 2014, s.165-169.

kitleler için bir çeşit uyarıcı işlevi görmüştür. Tıpkı aydınlanma döneminde olduğu gibi.

İşte direnme yöntemi olarak pasif direniş kavramı da kendi başlangıcını bu direnme hakkı fikrinden alır. Yani bu açıdan her ne kadar "pasif direniş" veya daha yaygın bilinen modern adıyla "sivil itaatsizlik" ifadesi ilk kez 19. yüzyılın ortalarında Thoreau tarafından kullanıldıysa da fikri kökleri çok Konfüçyüs'e kadar uzanmaktadır. Fakat unutulmamalıdır ki, modern anlamda pasif direniş veya sivil itaatsizlik kavramları hem de bu kavramlar üzerine yüklenmiş anlamlar tamamen modern dünyanın ürünü olup geçmişini aydınlanma öncesine götürmek oldukça güçtür. Bunun dışında direnme hakkı ve aynı zamanda şiddetten kaçınma düşünceleri çok eski zamanlara götürülebilir. Bu konuda Hobbes'un aksine[29] Rousseau'nun "İnsan doğası gereği iyidir"[30] görüşüyle yola çıkmakta fayda vardır.

İlkel uygarlıklar birçok ilklere imza attığı gibi direnmenin tarihi için de bir başlangıç noktasıdır. Yazının icadı İlk Çağ'ın başlangıcı aynı zamanda da olayların ve düşüncelerin yazıya dökülmeye başladığı önemli bir tarihtir. İlk Çağ'da direnmeyi ve itaatsizliği doğrudan ya da dolaylı yollardan dile getiren ilk düşünceler Antik Hint, Çin felsefi ve dini kaynaklarında denk gelmektedir. Bunlardan en çok bilineni Antik Çin'in ünlü filozofu kimilerince peygamber olarak da kabul gören Konfüçyüs'tür (MÖ 551-479). Konfüçyüs zaman içinde geçerliliğini kaybetmeyecek çarpıcı düşünceler ortaya koymuştur. Ona göre, devlet yönetiminin temeli güvene ve ahlaka dayalı olmalıdır. Güven sağlamayan ve ahlaklı davranış sergilemeyen hükümetlerin sonu er ya da geç devrilmek veya dağılmakla biter. Hatta böyle bir durumda yurttaşlar sonucu beklemeksizin kötümser buldukları yönetime veya yönetimin ana başlığını oluşturan yöneticilere karşı koyabilirler. Bu yüzden iktidar elinde bulundurduğu güç ile zorbalık etmekten kaçınmalıdır. Çünkü "Zalim bir hükümet parçalayıcı kaplandan daha kötüdür." Bir derebeyinin "Halkı nasıl itaatli

[29] Thomas Hobbes "homo homini lupus", yani "İnsan insanın kurdudur" Bkz. Utku Özmakas, ""Homo Homini Lupus" Sözü Üzerine *Kaygı", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 19.1, 2020, s. 201.

[30] Rousseau, insanın doğası gereği kötü olduğu ve savaşın insan doğasından kaynaklandığını ifade eden Hobbes'a karşı, insanın doğası gereği iyi ve barışçıl olduğunu söyler. Bkz. Mustafa Kaya, "Rousseau'da Savaş ve Barış Üzerine, 1 On War And Peace In Rousseau." *Journal of Social And Humanities Sciences Research* (JSHSR), 5.26, 2018, s. 2659.

yapabilirim?" sorusuna: Halkın itaatsizliğine katlanmak istemiyorsan, doğruluktan ayrı düşme, hatalarını düzelt cevabıyla karşılık verir.[31]

Konfüçyüs veya eski Çin el yazmalarında geçen adıyla Kong-Tse'nin (K'ung-tzŭ ya da Üstat Kong anlamına gelen Kŏng Fūzĭ) modern liberal düşünceleri anımsatan fikirleri ise iktidar sahiplerinin eylemlerini, adalet kavramıyla sınırlaması ve aksi halde yurttaşların iktidarı devirebileceği görüşünde bulunmasıdır. Ayrıca Kong-Tse devlet iktidarını halkın iyiliğini ve refahını sağlamaya yarayan bir araç olarak görmüştür. Bir başka Çin filozofu Laozi (Lao yaşlı Zi ise üstat anlamına gelmekte olup eski kaynaklarda adı Lao Tzu veya Lao Tse) ise yasaların öneminden bahsetmiş ama aynı zamanda da yasaların çoğalmasının haksızlığa yol açacağını ve itaatsizliği artıracağını savunmuştur. Bu tür görüşler dönemin dini metinlerine de yansımıştır. Örneğin Eski Hint dinlerinin etkisinden tam olarak bağımsız olamamış olan Mazdekçiliğin öğretilerinde iktidar yasalarının insan özgürlüğünü kısıtlayan haksız emirler içerdiği iddia edilmektedir.[32]

Tüm bunlara rağmen direnme hakkı ve uygulanması konusundaki en eski girişimlerin büyük bir kısmını Antik Yunanla ilişkilendiren düşünürlerin olduğunu görüyoruz.[33] Düşünürleri böyle bir sonuca iten şey Antik Yunan kent devletlerinin ilkel ve sınırlı olmasına rağmen bir takım yasalarla donatılmış demokratik bir siyasi yapıya sahip olmalarıdır. Oysa sanılanının aksine bu demokratik düzen günümüz demokrasisinden oldukça uzaktır. Yurttaşlar savaşta canını barışta da zamanını tamamen devlete vermek zorunda bırakılmıştır.[34] Vatandaşa tanınmış siyasal haklar

---

[31] Nurcan Kalkır, "Konfuçyüs' ün Yönetim Anlayışı Üzerine Bir Analiz", *Current Research in Social Sciences, 4*(3), 2018, s. 105.

[32] Recai Galip Okandan, "Çin'de Devlet ve Devletle İlgili Görüşler", *Journal of Istanbul University Law Faculty, 10*(1-2), 1944, s. 87.

[33] Antik Atina'da ve bazı diğer Yunan kent devletlerinde tiranlara ya da tiranlığa yatkın olan veya demokratik düzene olası tehdit olarak görülen kimseleri etkisiz hale getirmek amaçlı uygulanan sürgüne gönderme "ostrasizm" ya da başka bir adıyla "ostrakismos" ve tiran katli "tiranside" (tyrannicide) gibi yasalarından ötürü Romalı hukukçu Cicero, Salisburyli John, Thomas Aquinas ve Juan de Mariana gibi düşünürler tarafından Antik Yunan yasaları desteklenmiştir. Her ne kadar övgüyle bahsedilse de bu yasalar kimi zaman adillikten ve amacından uzak kalmış olup yönetimde olanların rakiplerini saf dışı bırakma aracına dönüşmüştür. İlgili makale için bkz. Coşkun Can Aktan, "Tiran'lara ya Sürgün, ya Ölüm Antik Atina'da Tiranlık ve Lider Despotizmi'nden Kurtuluş Yolu: Siyasi Sürgün (Ostrasizm / Ostrakismos) ve Tiran Katli (Tiranside)", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 13 (2), 2021, s. 259-300.

[34] Giovanny Sartory, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, Çev. Tuncer Karamustafaoğlu, Mehmet Turhan, Yetkin Basımevi, Ankara 1993, s. 305.

sadece oy vermek ve yargıç olarak atanabilmekten öteye geçememiştir. Halkın büyük bir çoğunluğu ise böyle temel haklardan bile mahrumdur. Üstelik Antik Yunan'da özgürlük demek devletin kolektif kullanımına katılım demektir. Böyle bir zaman ve mekânda bir direnme teorisini dile getirmek ve pratiğe dökmek güçtür. Yine de biricik de olsa bu duruma istisna teşkil edebilecek Sokrates örneği direnme konusu açısından kayda değer bir olaydır. Fakat Sokrates'in eylemi, yasaya ve onu yapanlara değil, yasaları uygulayan yargıçlara yöneliktir. Onun yargılanması bireysel vicdanla devletin, idealle gerçeğin arasında bir uçurum çizgisinin oluştuğu anı temsil eder.[35] Sokrates'in bireysel vicdanı ile toplumun ahlak anlayışını ve devletin tutumunu karşısına alması felsefe tarihinde insanlık için yeni bir dönüm noktasıdır. Canı pahasına bile olsa, Sokrates sonuna kadar düşüncelerinin arkasında durmuş ve en azından sadece şehir devleti ile sınırlı olan toplum değerlerini evrensele taşımayı denemiştir.

O zamanın düşünürlerinin kaderci ve sınıfsal anlayışı da Antik Yunan'daki katı atmosferi yeterince yansıtmaktadır. Örneğin Yunan kent-devleti ile uyumlu düşünce geliştiren Platon (MÖ 427 – 347) toplumu bir organizma gibi algılamıştır. Bu yüzden devlet: yönetici, üretici ve asker diye sınıflandırılan öğelerden oluşan bir organizma gibi olmalıdır. Çünkü ona göre evrenin kusursuz bir düzenle yaratıldığı gibi toplum düzeninde de tanrısal iradenin bir yansıması olmalıdır. İnsanlar doğuştan altın, gümüş ya da bakır ruha sahip olurlar. Her insan Tanrı vergisi olan yeteneklerinin el verdiği işi yaparsa İlahi düzen sağlanmış olur. Yöneticilerin yozlaşmamasını ise onların yaratılışlarındaki soyluluğun garanti ettiği düşünülmektedir. Yine de yöneticilerin her türlü aşırılıktan uzak durmaları bu konumdaki kişilerin eğitim seviyelerini pekiştirerek sağlanmak istenmiştir. Platon'un iktidar sahiplerine ilişkin kaygıları ve düşünceleri, direnme ve direnme hakkı konusu açısından oldukça dikkate değerdir.[36]

Öte yandan Platon sonrası ünlü Antik Yunan felsefecisi Aristoteles (MÖ 384 – 322) de insanların bir kısmının köle bir kısmının ise özgür olarak doğmuş

[35] Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 4. baskı, Çev. Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 149.
[36] Nihal Petek Boyacı Gülenç, *Platon'da bilgi-iktidar ilişkisi*, (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2013, s. 175.

olduğuna inandığından Platon'un öğretisinin tam olarak dışına çıkamamıştır. İnsanı "siyasal bir hayvan" olarak nitelendirirken aslında insanı belli bir sosyal bütünün parçası olarak toplumun içinde gömülü olduğunu belirtmek istemiştir.[37]

Yıkılışıyla İlkçağı kapatacak olan Batı Roma İmparatorluğunda da yine katı bir kaderci anlayış hâkimdir ve bunu dönemin ünlü filozofları Cicero (M.Ö. 106 – M.Ö. 7), Seneca (M.Ö. 4 – M.S. 65) veya bir Yunan vatandaşıyken tutsak olarak Roma'ya getirilen Polybios'un (M.Ö. 203 – M.Ö. 120) düşüncelerinde de görmek mümkündür. Yani uzun bir süre boyunca iç istikrarını koruyabilen Roma siyasal düzeni üzerine derin eleştiriler kaleme almış olan Cicero ne de Seneca aşırılığa ve zulme karşı direnme konusunda kayda değer yeni bir düşünce dile getirmemiştir. Bunun nedeni genel olarak Roma'da cumhuriyet düşüncesinin, iyi insan olmanın iyi bir yurttaş olmaktan geçtiği yönünde şekillenmiş olmasıdır. Sadece özgür ve genelde mal sahibi kişilere tanınan yurttaşlık erdemi de kamusal konularda herkesin iyiliğinin düşünülmesi ve kamusal görevlerde dürüstçe davranılması anlamındadır. Erdemliliğin iyi bir yurttaş olmakla bağdaştırıldığı gibi, iyi bir siyasal toplumun da bu erdemi geliştirmekte olan toplum olduğu hâkim görüşler arasındadır. Göz kamaştırıcı güçlü düzen ve mükemmel uyum olarak gördüğü Roma'nın siyasal düzeninden övgüyle bahseden ve karma düzenin güçlü destekçisi olan Polybios da direnme konusuna pek yanaşmamıştır.[38]

Direnme tarihinin en önemli olaylarından birisi de Batı dünyasının düşünce anlayışını alışılmamış bir biçimde köklü değişimlere itecek olan Hıristiyanlığın ortaya çıkması ve başta alt tabaka olmak üzere halk içinde hızla yayılmasıdır. Öte yandan Aristoteles'in tümdengelimci mantık öğretisine Kilisenin sahip çıkmasıyla Hıristiyanlık bir bakıma Orta Çağ Avrupası'nı "Karanlık Çağ'a" götürmüştür. Aynı zamanda kraldan çok Tanrı'ya itaati öngören Sami kökenli Hıristiyanlık öğretileri kendine daha çok yer bulduğu Batı'da hayatın her alanını etkilediği gibi siyasete de bulaşmıştır. Yöneten-yönetilen ilişkilerinde itaat problemini hayati bir sorun olarak gündeme gelmesine iten ana nedenlerden biri olmuştur. Din devlet çelişkisinin ne

[37] Giovanny Sartory, *a.g.e.*, s. 305.
[38] Dinçkol Bihterin, "Atina Demokrasisinden Roma Cumhuriyetine - "Demos"tan "Populus Romanus"a", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 23(3), 2017, s. 753, 763.

derecede olduğunu Hz. İsa'ya atfedilen bir olayda: peygamber verginin kime ödenmesi gerektiği sorusuna "Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya, Sezar'ın hakkını Sezar'a verin"[39] şeklinde cevap vermiş olmasından da anlamak mümkündür. Bunun "Sezar'ın hakkı" kısmında ilk dönemlerde epey taviz verildiği göze çarpmaktadır. İsa ve daha sonra Paulus'un (M.S. 5 – M.S. 64/67) öğütleri ve eylemlerinin bir tür pasifizm niteliği taşıyor olması, Roma hâkimiyeti altında geçen ilk yüz yıllarda Hıristiyan cemaati koruma amaçlı olabilir.[40] Yöneticilere itaat etmeyi bir tür görev olarak öğütleyen Paulus ve Saint Augustinus'un (354 - 430) düşünceleri etkisini ve geçerliliğini 11. yüzyıla kadar korumuştur.[41]

"Kilise mi yoksa devlet mi daha üstün?" tartışmalarına paralel olarak, Hıristiyan teolojisi, zorba iktidarlara karşı direnme hakkını bir silah olarak kullanmaya başlamıştır. İki kılıç kuramının etkili olduğu bu dönemde kiliseye atfedilen kutsallıktan ve Tanrı'nın temsilcisi olma özelliğinden ötürü dünyevi krallık bir mertebe altta tutulmuş ve dünyevi iktidar hem kilise hem de kutsal metinlerin denetimi altında kalmıştır. Direnme hakkı da bu dini metinlerde ve dini uygulayıcı kurumların yasalarında aranmıştır. Bu dönemde tiranlar halka karşı olmaktan çok Tanrı'ya karşı olma suçu ile karşı karşıya kalmıştır. Gerçek bir tiranın nasıl olduğu, ona karşı kimlerin direnebileceği konusunda ortaya atılan iki ana ayrım ise, gasıp bir tiran ile meşru iktidarı yozlaştıran tiran arasındaki farklılık üzerinedir. Birçok kuramcı meşru fakat sonradan yozlaşan iktidardan daha çok, meşru olmayan iktidara karşı direnme hakkını savunmuşlardır. "Kime karşı direnmeli?" sorusuna bir cevap getirdikten sonra, kimlerin direneceği ve direnmenin sınırlarının nereye kadar olacağı sorusu tartışma konusu olmuştur. İktidarda bulunan zorba kişinin öldürülmesinin mümkün olup olmayacağı üzerindeki tartışmalar, bu sorunun önemli bir boyutunu oluşturmuştur.[42]

Bu bağlamda ilk kez 12. yüzyılda Salisburlu John (1120 - 1180), teorik

---

[39] İncil: Matta 22:15-22, Markos 12:13-17 ve Luka 20:19-26; Ayrıca Bkz. Arthur Waskow, "İsa, Rabbiler ve Madeni Para Üzerindeki Resim", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 6(2). 2006, s. 235-239.

[40] Alaaddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi,* 3. B., V Yayınları, Ankara 1990, s. 303-304.

[41] C.H. Crozat, "Orta Çağ'da Dört Devlet Nazariyecisi", *İHFM,* C: VII, S:I, 1941, s. 397.

[42] Can Kamil, "Tirana Direnmek: Salisburyli John ve Thomas Aquinas Karşılaştırılması", *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 5.2, 2020, s. 285.

olarak zorbaların öldürülmesi konusunu tartışmış ve bunun haklı bir eylem olduğu sonucuna varmıştır.[43] Radikal bir kilise yanlısı olarak bilinmesine rağmen John şiddetin soruna çözüm olabileceğini iddia etmiş fakat sonradan pek çok kez geri adım atmış veya atmak zorunda kalmıştır. Mesela bir zorbanın hemen öldürülmemesi gerektiğini, Tanrı'nın lütfu ile doğru yolu bulmasının beklenmesi hatta bunun için Tanrı'ya yakarmak gerektiğini ileri sürerek başlangıçta savunduğu yargıdan kaçınmıştır.[44]

Düşünceleri ve felsefi yorumlarıyla Skolastik Dönemi aydınlatan ve hâlâ Katolik Kilisesi'nin önemli şahıslarından biri olarak kabul gören Thomas Aquinas (1225 - 1274) hükümetlerin değerinin kamu yararı kadar olduğunu ifade etmiştir. Böylece, ona göre baskıcı, zorba bir iktidar, asla adaletli bir yönetim sayılamaz. Ona göre en iyi yönetim krallık, en kötü yönetim ise tiranlıktır. İyi bir kral halkın menfaatini düşünen kötü bir kral ise özel heveslerine kapılmış sevgiye ve yasalara değil zorbalığa ve kaba kuvvete sarılmış kimsedir. Dolayısıyla Tanrı ve halk ile bağlarını koparmış korku içinde ve korkutarak yönetiminin devamını sağlama çabası içindedir. Eserlerinde Roma tarihinden ve kutsal kitaplarda adı geçen hükümdarlardan örnekler getirerek tiranlığın az ömürlü olacağını ve sadece kötülükleri ile anılacağını vurgulamıştır. Thomas, Antik Yunan felsefe geleneğini özellikle de Aristoteles'i takip etmiştir. Devlet yönetim biçimi olarak ise monarşiyi benimsemiş fakat kralların kalıtımsal değil de seçim yoluyla yönetimin başına getirilmesini savunmuştur. Neyin iyi, adil ve yararlı olduğu konusunda ise tanrısal irade olarak atfettiği doğal hukuku ölçüt olarak göstermiş ve bu ölçütten sapan yönetimlerin yetkiden alınmasının fitne sayılmayacağı sonucuna varmıştır.[45]

Zamanla kilise dünyevi iktidar üzerindeki hâkimiyet üstünlüğünü iyice sağlamıştır. Fakat krallara olduğu kadar Kilise içi tiranlığa da çare aranır olmuştur. Buna karşın Ockhamlı William (1285 – 1347) Kilise yönetiminde danışma kurulu oluşturulması gibi yeni düzenlemeler önermiştir. William yönetilenlerin her konuda krala itaat etmek zorunda olmadığını, halkın itaatinin halkın menfaatlarıyla sınırlı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca kralların büyük günahlar işlemeleri durumunda

[43] Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 6. B., AÜHF Yayınları, Ankara 1981, s. 302.
[44] Alaaddin Şenel, *a.g.e.*, s. 328.
[45] Robert Dyson. *Aquinas: Political Writing.* Cambridge University Press. Cambridge 2002. s. 27-33.

krallıklarını kaybedebileceklerini belirtmiştir.[46]

Orta Çağ'ın sonuna doğru düşünürlerin Kiliseyi içeriden düzeltme girişimleri başarısız olunca, reformcular, Kilise yönetiminde artan yolsuzluğa karşı başarı sağlamak için laik hükümdarlarla işbirliğine yanaşmışlardır. Bu da doğal olarak siyasal otoritelere karşı genel tutumun teslimiyetçi bir çizgide ilerlemesine neden olmuştur. Rönesans felsefesinin en doruk noktasına ulaştığı bu dönemde Reform hareketinin önde gelen devrimci düşünürleri Martin Luther (1483 – 1546) ve John Calvin (1509 – 1564) dini aslına döndürme adına kilise üst kuruluna karşı devrim niteliğinde sert bir direniş sergilemişlerdir. Laik hükümetlerin himayesinde gerçekleşen bu eylem, onların elini güçlendirecek ve tekrardan canlandırılan dini öğretilerle yönetilenlerin üzerindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştıracak şekilde ayarlanmıştır. Yani Paulus'un izinden giden reformcular yöneticilere gösterilecek itaati, Tanrı'ya itaatin bir parçası olarak kabul etmişlerdir. Çünkü düzensizliğin her zaman baskıdan daha beter olduğunu savunmuşlardır. Böyle bir sonuca varmış olmalarının nedenini iki şeye bağlamak mümkün: Laik iktidarların desteğine olan ihtiyaç ve Hıristiyan öğretisinin "günah-teslimiyet" ilişkisi.[47] Özellikle kralları düzenin teminatı ve Tanrı'nın hediyesi olarak gören Luther, şiddetli eylemlere ve aktif başkaldırılara karşı tavrını net ortaya koymuştur. Luther haksız olsalar bile (seküler) kralları destekleyeceğini ve haklı olsalar bile (şiddetli) ayaklanmalara karşı olacağını açıkça belirtmiştir. Çünkü ona göre, hiçbir ayaklanma, masumların kanı dökülmeden ve diğer türlü vahşilikler olmadan yürütülüp sonlandırılamaz.[48]

16. yüzyılda başlayan Reform Hareketi 17. yüzyılın ortalarına kadar sarkacak olan kanlı savaşlara yol açmıştır. Mezhepler ve kraliyet aileleri arasındaki bitmeyen kavgalar, itaat ve direnme hakkı konusu üzerine düşünmeye itmiştir. Özellikle Fransa'da yaşanan din savaşları sonrası Protestan yazarlar yurttaşların haklarını ihlal eden yöneticilere karşı, zorbanın öldürülmesi dâhil, direnmenin

---

[46] Ellen Meiksins Wood. *Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağlardan Ortaçağlara Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, *çev*. Oya Köymen. 3. baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2017, s. 235-240.

[47] Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, B. 6., Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, İstanbul 1993, s. 210-212.

[48] W.D.J. Cargill Thompson, "Martin Luther ve İki Krallık", *Siyasi Düşünce Tarihi* içinde, Çev. Ali Yaşar Erdoğan, Hüseyin Yılmaz, Şule Yayınları, İstanbul 1996, s.52.

gerekliliği ve haklılığı konusunda pek çok eser vermişlerdir. Birkaçını örnek vermek gerekirse bunlardan biri olan Rönesans hümanisti Etienne de La Boétie (1530 – 1563) "Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev" diye çevrilebilecek eserinde insanların neden itaat ettiklerini ve bunun kulluğa kadar giden körü körüneliğini sorgulamıştır. Yaşadığı çağın sorunlarına barışçıl çözümler arayan Boétie uzlaşmacı ve pasif tutumdan yana olmuştur.[49] Boétie, Aristoteles'in insan doğasına ilişkin tanımını tersine çevirerek, "İnsan doğasında siyasallığa ilişkin hiçbir şey yoktur; onun doğası özgürlüktür" demektedir. Ona göre insanların kölelik pençesinde kıvranmasının nedeni tembellik ve alışkanlıklar gibi insani zaaflardan kaynaklanmaktadır. Bu durum insanın kendisine yabancılaşmasından ötürü meydana gelmektedir.[50] Boétie "İnsanlar neden itaat eder?" sorusuna cevap aramıştır. Çok sayıda köylerin ve kentlerin kendilerinin verdiği iktidardan başka bir güç kaynağı olmayan bir tirana katlanıyor olmalarını eleştirmiştir. Eğer tüm yurttaşların bunun bilincine varıp, iktidardan desteklerini çekerlerse altı boşalmış sütun gibi düşeceğini iddia etmiştir.[51]

Direnme hakkı konusunu iki bağlamda ele almış olan Theodore de Beze'ye (1519 – 1605) göre ise eğer meşru olmayan bir iktidar başa geldiyse herkesin ona karşı koyma hakkı vardır. Hatta bu bir hak olmanın ötesinde bir görevdir. Meşru bir iktidar yetkilerini kötüye kullanıyorsa adalete, doğal hukuka ve Tanrı'nın emirlerine ve aynı zamanda yönetici-yönetilen arasında yapılan anlaşmaya uymuyor demektir. Bu halde halkın direnmeye hakkı vardır. Fakat yurttaşların tek başlarına direnemeyeceklerine göre onları temsil eden meclis üyelerinin zorba yöneticiyi uyarması gerekir. Bu meclislerin görevine son vermesi durumunda ise neden olduğu anarşik ortamda her yurttaşın bu zorbaya karşı gelme hakları vardır.[52] Bu tür görüşler dönemin hemen hemen tüm siyasi eserlerinde kendine yer bulmuştur. Örneğin 1579 yılında takma bir isimle yayınlanmış olan Tiranlara Karşı İntikam veya savunma olarak çevrilebilecek olan "Vindiciae Contra Tyrannos" adlı kitapçıkta da benzer görüşler ele alınmaktadır. Meşru ve meşru olmayan iktidar ayrımı aynen yapılmıştır.

---

[49] Etienne la Boétie, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, 2. B., Çeviren ve Yorumlayan: Mehmet Ali Ağaoğulları, Ankara: İmge Kitabevi, 1995, s. 73.
[50] Boétie, *a.g.e.*, s. 79.
[51] Ayferi Göze, "On Altıncı Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme", İHFM, C: XXXIV, S: 1-4, 1968, s. 250.
[52] Ayferi Göze, *a.g.m.*, s.264.

Meşru olup sonradan yozlaşmış bir iktidara karşı ise direnme hakkı tanınmış olup, bireylerin tek başlarına harekete geçme hakları yoktur. Yöneticilerin yönetme gücünü halkın tümünden aldığı için bireysel girişimler doğru bulunmamıştır. Aydınlanma döneminde önemli felsefi kuram haline gelecek olan toplum sözleşmesi kavramının da ilk tohumları bu kitapçıkta yeşermektedir. Yazar "Tanrı ile kral" ve "kral ile halk" arasında yapılan anlaşmadan söz eder. Ona göre kral, Tanrı'nın izni ve iradesiyle "dünya devleti"ni kurar ve yönetir. Kralın halka sağlayacağı adaletli bir yönetim karşılığında, halkın da ona itaat borcu oluşur; aksi halde ise itaat yükü düşer.[53]

Direnmenin tarihi tabii ki sadece Avrupa veya Hıristiyan coğrafyasıyla sınırlı değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi iktidar ilişkileri tüm toplumlarda var olup, iktidarın olduğu yerde az veya çok direnmenin de olması kaçınılmazdır. Günümüze kadar bilinen pek çok yönetici ne kadar başarılı olursa olsun tüm yurttaşlarını aynı anda memnun etmekte zorlanmış ve kimi zamanlar itaatsizlikle karşılaşmışlardır. Yurttaş açısından itaatsizliğin dile getirilmesi ve yöneticilerin itaat etmemekte direnen kimselere karşı tutumu zaman içinde gelişmiştir. İktidarların tarihsel süreç içerisinde önce dini sonra dünyevi aklın çizgileriyle sınırlandırıldığı görülmektedir. Uygarlıkların gelişimi bazen basamak basamak bazense inişli çıkışlı olmuştur. Örneğin Karanlık Çağ tanımı sadece erken Orta Çağ Avrupa'sı için geçerliyken aynı zaman çizelgesindeki İslâm coğrafyası parlak bir dönem yaşamıştır. Ama her iki toplum düşünürleri de ta ki Yakın Çağ'a kadar dinin etkisinden, teolojik kurumlardan ve yorumlardan tam olarak kopamamışlardır.

İslâm tarihindeki direnme ile ilgili kayda değer görüşlere göz atacak olursak bakacağımız günümüz kaynaklarının çoğu genellikle Batı merkezli olup oryantalist bakış açısıyla ele alınmış eserlerdir. Örneğin Doğu'nun geri kalışını iktidarların zorbalığına bağlayan oryantalist yaklaşımın en bilindik isimleri arasında Hegel'i, Marx'ı ve Weber'i sayabiliriz. Oryantalizmin dayandığı bakış, genellikle İslâmiyet'in durağan, Hıristiyanlığın ise daha hareketli olarak nitelendirildiği bir bakış açısı olmuştur. Bu anlayışa göre, Doğulu toplumlarda zorba kral ile toplum arasında aracı kurumlar olarak bağımsız şehirlerin hiçbir zaman gelişmemiş ve

[53] Ayferi Göze, *a.g.m.*, s.267.

tamamen merkezi bir zorba yönetimin etkisi altında yaşamışlardır.[54]

Direnme gibi insan toplumunu ilkel çağlara kadar ilgilendiren bir mevzunun din ayrımı esaslı ele alınmasının nedeni ise dinin yaşam tarzını etkilediği kadar düşünce ve dünya görüşünü de derinden etkiliyor olmasıdır. Ayrıca dinin hangi dönemde, ortamda ve ne şartlarda ortaya çıktığı da önemlidir. Örneğin Hıristiyanlık asırlardır var olan köklü Roma devleti bünyesinde ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Bu süreç içerisinde kendisine Yunan ve Roma kültürünü ve düşünce tarzını da belirli bir ölçüde sindirmiştir. Hıristiyanlık ortaya çıkar çıkmaz bir itaat sorunuyla karşılaşmıştır. Bu yüzden "Sezar'ın hakkı" üzerinde bol bol durulmuştur. Fakat yeni yeni yerleşik hayata başlayan Arap toplumunun kabile reisleri ve yönetimde kısmen söz sahibi olan tüccarlar tarafından meclis aracılığıyla yönetilen bir yapıda ortaya çıkmış olan İslâm ise daha bir kral anlayışına yabancıdır.[55] Üstelik İslâm öncesi göçebe adetlerini de barındırmaktadır. Örneğin adalet kısasa kısas, kana kan şeklinde sağlanmaktadır. Hıristiyanlıkta özgürlük ön plandayken İslâm'da eşitlik daha ön plandadır. Bu eşitlik aslında konumsal bir eşitliktir. Tanrı karşısında tüm insanlar eşitken, dünyevi yönetimde bireylerin hak hukukları siyasi statüleri kadardır. Aynı zamanda Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslâm'da da Tanrı buyrukları hep ön plandadır. Tanrı'nın koyduğu temel kurallara aykırı bir yönetici itaate layık değildir. Bu kurallar İslâmin kutsal kuralları olup, bunlara tamamıyla uyan bir yönetici adil bir yönetici sayılır. Batı dünyası ile bir başka ortak yönü ise meşruluk kavramıdır. Bir hükümdar meşru yollarla başa geldiyse ve görevi için yeterliyse meşru, değilse gaspçı veya zalim biri sayılır. Dolayısıyla zalim hükümdarlar da yine itaate layık değildir. Kısacası meşru ve adil bir yönetici itaate layıktır ve İslâm'ın kutsal kitabında da kendilerinden olan yöneticiye itaat edilmesi buyurulur.[56]

Ayrıca İslâm'ın Kur'an'dan sonra ikincil kaynağı olan hadislerde hem

---

[54] Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, Anka yayınları, İstanbul 2003. B. 2. s. 69-72.

[55] Abdurrahman Kurt, "Toplum ve Din", *Sosyolojiye Giriş*, Ed. İhsan Sezal, Martı Kitap ve Yayınevi, Ankara 2002, s.556.

[56] "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin ve içinizden kendilerine yetki verdiğiniz yöneticilere de itaat edin. Eğer Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanıyorsanız, hakkında anlaşmazlığa düştüğünüz bir meseleyi hemen Allah'a ve Peygamber'e arz edin. Böyle yapmanız, hem hakkınızda daha hayırlıdır, hem de netice itibariyle daha güzeldir" (Ömer Çelik Meali). Bkz. Kur'an, 4:59.

halkın usulüne uygun seçilmiş yöneticilere itaat etmesine önem verilmektedir. Bunun dışında yine hadislerde "Günaha itaat yoktur" veya "Yaratıcıya isyanda yaratılana itaat yoktur" gibi "Kime itaat edilir?" sorusunun dine uygun çizilmiş bir cevabı bulunmaktadır.[57] Bu tür hadisler ve hatta kutsal kitapta geçen emirler bile kimi zamanlarda kılıfına uydurulmuş, yönetime uygun olacak şekilde yorumlanmıştır. İslâm dünyasının Fârâbî, Maverdi, Gazzâlî, Nizâmülmülk ve İbn Haldun gibi tanınmış düşünürleri otorite yokluğunu kötü yönetime tercih etmişlerdir. Bu yüzden itaatsizlikten çok itaatin sağlanmasına yönelik görüşler geliştirmişler ve mevcut düzeni yenileme çabası içinde olmuşlardır. Eflatun olarak adlandırdıkları Platon'un organizmacı yaklaşımından da esinlenerek devletin yani gövdenin başı olan hükümdarın yeteneklerini geliştirmeyi öngören öğüt verici ve ideal hükümdarı tanımlayan vasıfları ve nitelikleri sıralayan eserler kaleme almışlardır. Fakat İbn Haldun geleneksel olanın dışında farklı tarihselci bir bakış açısı geliştirmiştir. Ona göre bir devletin veya ilkel bir iktidarın oluşması ve devam edebilmesi "asabiye" diye adlandırdığı "sosyal dayanışma" veya "toplumsal bağ"a bağlıdır. İktidar örgütlenmesi önce kan ve sonra din bağıyla oluşur, gelişir ve zamanla yozlaşır. Tarih birbirini tekrarlayan olaylar döngüsüdür. Bundan dolayı tarihi olaylardan ders çıkarılması gerektiği üzerinde durur.[58]

Genel olarak Yakın Çağ'a kadar din ve devlet birbirini takviye eden yapılar olarak algılanmıştır. Buna göre devlet dinin hizmetindedir. Öte yandan din devlete itaati emrettiği için devletin elini güçlendirdiğinden devletin hizmetindedir. Bu durum Osmanlı devlet-toplum ilişkisinde uzun bir süre boyunca kendini korumuştur. Hatta Yakın Çağ'a kadar devam etmiştir. Batı'da ise 15. yüzyılın sonlarına doğru başlayan modern anlamdaki devlet anlayışı git gide dinden arınmış, faydacı ve araçsal aklın geliştirdiği kanunlara ve düzene bürünmüştür. Ulus olarak ekonomik özgürlüğü ve devletin menfaatini her şeyden yukarıda tutan bu katı devlet anlayışı aydınlanma dönemine gelindiğinde insan merkezli liberal görüşlerle karşı karşıya kalmıştır. 17. yüzyıldan itibaren popülerleşen liberalizm felsefesi ise toplum, ulus,

---

[57] Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet, çev*. Vecdi Akyüz, İz Yayınları, İstanbul 1990, s. 98.
[58] Mustafa Yıldız, "İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (10). 2010, s. 26, 41-45.

devlet gibi tüm kolektif yapılar karşısında bireyin önceliğine vurgu yapmıştır. Bu felsefe akımına göre insan rasyonel bir varlıktır. Aynı zamanda varlığı için hiçbir şeye borçlu değildir ve evrenin en kıymetli varlığıdır. Doğuştan bir takım doğal haklara sahiptir. Devlet ise sadece bireylerin güvenlik, özgürlük ve haksızlığa direnme çerçevesi ile oluşturulan doğal haklarının bekçisi olmanın ötesinde bir şey değildir.[59]

Sözleşmecilere göre siyasi toplum ve devlet kuruluşu idealistlerin aksine organik bir oluşumla değil bireylerin gönüllü örgütlenmesiyle ortaya çıkar. Fakat sözleşmeci filozoflar sözleşme kavramına farklı anlamlar yüklemiş ve farklı sonuçlara varmıştır. Örneğin Thomas Hobbes (1588 – 1679), sosyal sözleşmeyi, yurttaşların, iktidara karşı yükümlülüklerini haklılaştırmada kullanmıştır.[60] Ona göre insanlar kargaşa ortamından bir sözleşmeyle devlet haline geçmişlerdir. Yetkili egemen güç düzeni tesis ederek güvenliği sağlayacak, hakları ve borçları belirleyecek olan yegâne otoritedir. Yurttaşın itaatinin nedeni doğasındaki güvensizlikte yatmaktadır. Bu yüzden uyrukların itaat etmesi doğal bir yükümlülük olarak ortaya çıkmaktadır.[61]

Güçlü bir doğal haklar savunucusu olan John Locke (1632 – 1704) ise Hobbes'un aksine siyasal otoritenin doğasını bir güven olarak açıklamış ve ona göre hükümetin ciddi ve sürekli olarak bu güveni ihlal etmesi halkın ona karşı direnme hakkını ortaya çıkarmaktadır. Locke insanların zorda kaldıklarında direnebileceklerini savunan geleneksel görüşün aksine zorda kalmalarını önleme haklarından söz ederek direnme tarihinde yeni bir çığır açmıştır.[62] Buna göre yönetimler bireylerin doğal haklarına saygılı oldukları ölçüde itaat edilmeye layık olurlar. Yasama organları devletin en üst kurumu olmakla beraber, asla yurttaşların yaşamları üzerinde mutlak bir hakka sahip değillerdir. Yöneticiler dâhil kimse kanundan doğan haklarını kanuna aykırı kullanamaz. Yani sözleşmeye uymayan bir

---

[59] Halis Çetin, "Liberalizmin Temel İlkeleri", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1. 2001, s. 220.
[60] Burcu Kaya ve Suat Gezgin, "Medyanın Sivil İtaatsizlik Olgusuna Yaklaşımı", *İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2005, s. 37.
[61] Ekrem Ekici, "Hobbes ve Rousseau: Toplumsal sözleşme kuramı", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Sayı 6, 2006, s. 81.
[62] H. Arendt, *a.g.e.*, s. 87.

hükümete karşı direnme hakkı yine de sözleşmeden doğan bir hak olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu durumda yönetici halkın onayladığı kimse olmaktan çıkacak ve halkın kendisine olan itaat görevi de ortadan kalkacaktır.[63]

Her türlü temsili hükümete karşı çıkarak onun yerine halk egemenliği fikrini savunan Jean-Jacques Rousseau (1712 – 1778) egemenliğin devredilmesiyle özgürlüğün yok olacağını savunmuştur. Temsili bir yönetimin olabilmesi için ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin giderilmesini şart koşmuştur. Ona göre Tanrı dünya düzeni dâhil her şeyi mükemmel yaratır. Fakat her şey insan elinde bozulur. Bu bozulmaya yol açan olay ise işbölümünden kaynaklı özel mülkiyetin ortaya çıkmasıdır. Kargaşayı önlemek için insanlar bir toplum sözleşmesiyle egemenliği kendi hükmü altındakilere dayanan bir devlet yapısını oluştururlar. Devletin koyduğu kurallar ise aslında genel irade olarak ifade ettiği kamu iradesine bağlı olarak yasalar halinde ortaya çıkmıştır ve her yurttaşın bu kurallara itaat etmesi gerçek özgürlüğü elde etmesini sağlayacaktır. Yasalar ortak bir iradenin ürünü olduğundan ve yurttaşların bu yasalara rıza temelli sözleşmeyle bağlı olduklarından Rousseau yurttaşlara direnme hakkı tanımamaktadır. Yasaları kamu iradesini tespit eden belgeler olarak gördüğünden yurttaşların hem yasaya bağlı hem de özgür olabileceklerini savunmuştur. Rousseau'nun iktidarın kaynağını halk olarak belirleyen ve devletin varlık nedenini kamu hizmetleri olarak ortaya koyan düşünceleri Fransız ve Rus devrimlerini hazırlayan sürece ilham olmuş ve devrimci öznelerini derinden etkilemiştir.[64]

Her konuda faydasız olanı reddetmenin doğal bir tepki olduğunu ileri süren David Hume'a (1711 – 1776) göre ülke kanunları ancak yurttaşların faydalarına uygunsa itaat yükümlülüğü içerir. Eğer ülke kanunları halkın genel refahını kötü yönde etkiliyorsa bu durumda yurttaşlar faydalarını gözeterek itaatsizliği tercih edebilirler. Ayrıca faydalı olanı belirleme görevi de iktidarın değil, halkındır. Çünkü kurallar da dillerin gelişimi gibi planlanarak oluşturulamaz. Ancak toplumsal

[63] Selim Çapar; Şükrü Yıldırım, "Hobbes ve Locke'un Devlet Düşüncesine Katkıları", *Türk İdare Dergisi*, Sayı: 474. Haziran 2012, s. 95-96.
[64] Armağan Öztürk, "Egemenliğin Cumhuriyetçi Yapı Sökümü: Machiavelli, Rousseau ve Ulus Devlet", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 16 (58), 2020, s. 99, 101.

geleneklerle oluşan adalet normları faydalı ve adil olabilir.[65] Hume'a göre ilk hükümetler rıza ve gönüllülüğe dayalı bireyler arası iş birlikten değil de toplumlar arası çatışmalardan dolayı ortaya çıkmıştır. Yurttaşların iktidara karşı itaat etmelerinin altında çıkar ilişkileri dışında güç ve korku gibi faktörler de yatmaktadır. Fakat yurttaşların çıkarlarını gözetmeyen bir yönetim desteklenmeyeceğinden güç kaybına uğraması ve dolayısıyla ilk fırsatta devrilmesi olasıdır. Hume birçok konuda sözleşmeci kuramları tarih dışı olarak nitelendirmiş olsa da insanın ilk halinin bir toplum hali olan aile olduğu görüşü ve yine de devletin temel ödevinin mülkiyet hakkının korunması olduğu görüşü konusunda sözleşmecilerle uzlaşı içindedir.[66]

Başta Hegel olmak üzere dönemin idealist düşünürlerine göre[67] ise devlet gönüllü birliktelikten ziyade aklın kaçınılmaz bir zorunluluğudur. Devlet, özgür bir varlık olarak bireyin gerçekleşmesi için evrensel ve akli olan yegâne yapıdır. Bu yüzden yurttaşların yasalara katlanmasından ziyade devletin kanatları altında olmaktan minnet duyması söz konusudur. Bu görüşün en ünlü savunucusu Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770 – 1831) devleti insanın rasyonel yaşamının biricik alanı olarak nitelemektedir. Ona göre, yasalar tüm vatandaşlara ilişkin bir anlama sahiptir. Kendi yapısında genel çıkarı sağlar ve dolayısıyla yasalara uyma doğal ve akli bir ihtiyacın karşılığıdır. Hegel, ayrıca "devlet aklı" olarak nitelendirilen devletin bekası için, yönetimin yeri geldiğinde herhangi bir hukuki kaygıyla sınırlı olmaksızın, her türlü önlemi alabileceğinin ve gerekeni yapabileceğinin altını çizer.[68]

2.2. Thoreau'dan Gandhi'ye

Direnme hakkı konusu erken dönemlerden beri uzunca tartışılagelmiş bir konudur. Sonuç olarak bir direnme hakkı doğsa bile hastalığa ilaç olacak olan direnmenin hastalıktan daha beter olabileceği ihtimali tereddütte yol açmıştır. Çünkü

---

[65] Atilla Yayla, *Liberalizm*, Turhan Kitabevi, Ankara 1992, s. 56-57.
[66] Mehmet Türkan, "David Hume'da Doğal Hukuk ve Sözleşme Kuramının Eleştirisi", *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, *6*(2). 2016, s. 178, 194.
[67] Hegel sözleşmeci kuramı kendi içinde tutarsız bulduğundan ağır bir şekilde eleştirmiştir. Ona göre devlet insanın kendini gerçekleştirebileceği ve doğasına uygun yaşayabileceği yegâne yerdir. Bkz. Şahin Yenişehirlioğlu, *Hegel Felsefesinde Birey-Toplum-Devlet İlişkisi*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985, s. 76.
[68] Şahin Yenişehirlioğlu, *a.g.e.*, s. 129.

tarih, kanlı ve şiddetli ayaklanmalar sonucu derin yara almış insan ve toplum ilişkileri örnekleriyle doludur. Bu yüzden düşünürler adil bir toplumun inşası için haksızlığa uysal yaklaşmak veya şiddete şiddetle cevap vermek yerine itiraz etmenin ve direnmenin şiddet dışı yöntemlerinin arayışına girişmişlerdir. Sivil itaatsizlik ve pasif direniş kavramları tam da bu arayışın bir meyvesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sokrates'in "daimonion" adını verdiği[69] ve tanrısal kaynaklı olduğuna inandığı sese, yani vicdanına kulak vererek maliyeti ölüm bile olsa onurunu göz önüne alarak amansız yargıçların karşısında sergilediği dik duruş pasif direniş tarihinin bilinen ilk örneklerindendir. Fakat modern anlamda "sivil itaatsizlik" kavramını siyaset felsefesine kazandıran Amerikalı yazar, filozof ve çevreci Henry David Thoreau'dur (1817 – 1862). Thoreau, yasayı uygulayıcı yargıçları hedef alan Sokrates'ten farklı olarak doğrudan yasaların adaletsizliğini protesto etmiştir.

Thoreau, Amerikan devriminin patlak vermesinde önemli kıvılcımlardan biri olan "Çay Partisi" olaylarının yaşandığı Boston kentinin yakınındaki Concord kasabasında doğmuştur. Yaşadığı dönem sanayi devriminin de etkisiyle artan bir hoşnutsuzluk dönemine denk gelmiştir. Toplumun en çok haksızlığa uğrayan işçi sınıfı büyük bir kitle haline gelmiş ve buna paralel olarak Eski Dünya'da (Avrupa'da) bilimsel sosyalizmin ilk temelleri atılmıştır. Devletlerin daha fazla üretim için hammadde arayışı ve dolayısıyla genişleme politikaları, öte yandan artan sosyal ve ekonomik krizler Avrupa'da "1848 devrimleri" denilen şiddetli olaylara yol açmıştır. Batı dünyasının genel havası böyleyken Thoreau'nun dönemin hükümet politikalarına karşı uzlaşmadan uzak katı tutumu manidar sayılabilir. Üstelik bunların dışında bir de ABD'nin kölelik, Amerikan yerlilerine ve siyahilere karşı şiddetli ayrımcılık sorunu da vardır. Thoreau koyu bir kölelik karşıtıdır. Uygunsuz bulduğu vergi yasalarına direndiği ve eleştirdiği gibi her türlü ayrımcı ve ötekileştirici (Jim Crow yasaları gibi) yasaları da eleştirmekten kaçınmamıştır. Thoreau'nın düşüncelerinde yoğun transandantalizm (Deneyüstücülük) etkisi görülür. Bunda en yakın arkadaşı ve destekçisi olan transandantalist yazar Ralph Waldo Emerson'un (1803 – 1882) payının büyük olması güçlü ihtimaldir.

[69] Saniye Vatandaş, "Felsefenin Kadim Bir Konusu Olarak Ahlâk ve Ahlaki Eylemin Amacı Olarak "Mutluluk"", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *4*(7), 2017, s. 3.

Thoreau'nun hem keskin teorik düşünceleri, hem de pratiğe dökme cesareti onu sivil itaatsizler içinde simge bir isim haline getirmiştir. Meşhur sivil itaatsizlik denemesinin ilk taslağını 26 Ocak 1848'de Concord'daki Halk Yüksek Okulu'nda dinleyicilere okumuştur. Denemesinin o zamanki adı "Sivil Yönetime Karşı Koyma Hakkı" idi.[70]

Thoreau bu metninin yayınlanmasının ardından seçim vergisi ödemediği ve vergiyi ödeyecek güçte olmasına rağmen ödememekte direndiği için hapse atıldı. Bir başkasının borcu onun gıyabında ödemesiyle ertesi günü serbest bırakıldı. Bir gecelik hapishane tecrübesi Thoreau'ya farklı bir bakış açısı kazandırmış "Sivil İtaatsizlik Görevine Dair" atlı denemesini kaleme almasında tetikleyici rol oynamıştır. Deneme şu meşhur deyişle başlamaktadır:

"*En iyi hükumet, en az yöneten hükumettir*[71] *parolasını kendime düstur edindim. Bu amaca ulaşmak üzere daha hızlı ve daha sistemli çaba gösterilmesi beni çok mutlu eder. Böyle bir adımın atılması, gerçekleşeceğine inandığım ikinci adımın atılmasını da sağlayacaktır: 'En iyi hükümet, hiç yönetmeyen hükümettir.'*"[72]

Thoreau'ya göre insanlar olgunlaştığında sahip olacakları hükümet böyle bir hükümettir. Çünkü ona göre var olan hükümetlerin çoğu daima, bazen ise hepsi yararsızdır.[73] Bu tür görüşleri Thoreau'nun bireyci anarşist felsefeye yakın bir isim olmasını sağlamıştır. Fakat kesinlikle radikal bir anarşist değildir. Çünkü anarşist görüşlerin aksine az ve sınırlı da olsa hükümete bazı görev niteliğindeki yetkileri

---

[70] Şükrü Nişancı, *a.g.e.*, s. 177.

[71] Thoreau'nun bahsettiği "En iyi hükümet, en az yönetendir" sloganı, aylık edebi-politik bir dergi olan ve 1837-1859 yılları arasında yayınlanan *The United States Magazine and Democratic Review* dergisinin mottosuydu. Bkz. https://www.bartleby.com/73/753.html (17.01.2022)

Söz konusu derginin mottosunu belirlerken ünlü Antik Çin düşünür Laozi'nin Tao Te Ching kitabının 17. bölümündeki "En iyi yöneticiler, farkından bile olunmayanlardır." sözünden ilham aldığı düşünülmektedir. Bkz. Tao Te Ching Translated by P. Merel, http://www.edepot.com/tao6.html, (17.01.2022).

Ayrıca arkadaşı Ralph Waldo Emerson, "*Politika*" adlı makalesinde benzer bir görüşü dile getirmiştir: "Dolayısıyla, ne kadar az hükümete sahipsek o kadar iyi - daha az yasa ve daha az güvenilen güç." Bkz. *Essays: Second Series,* in *The Complete Writings of Ralph Waldo Emerson,* cilt 1, 1929, s. 302.

[72] Henry David Thoreau, *Sivil İtaatsizlik,* Çev. Melis Olçum, 5. baskı, Kafekültür yayıncılık, İstanbul 2016, s. 7.

[73] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s. 30.

tanımıştır.[74] Bunu şu satırlarından anlamak mümkündür: "*Hemen, şimdi hükümetin lağvedilmesini değil, ancak hemen şimdi daha iyi bir hükümet istiyorum.*"[75] Öte yandan da bir hükümetin en iyi durumda ancak sadece yararlı bir araç olduğunu belirtmiştir. Devletin kolluk kuvvetlerini hükümetlerin kaba kuvveti olarak değerlendirmiştir. Ona göre daimi bir ordu daimi bir hükümetin garantör koludur. Bu yüzden hükümetin kolluk kuvvetlerini oluşturan kişileri at, köpek gibi birer araç seviyesine inmiş, kendi fikirleri olmayan makine benzetmesi yaparak ağır bir şekilde eleştirmiştir. Halkın istekleri için seçilen hükümetteki bir avuç kişi işte bu güçle halkın müdahalesine fırsat vermeden elinde bulundurdukları gücü kötüye kullanabildiklerini ileri sürmüştür. Örnek olarak ise sonuna gelinen Meksika savaşını (1846-1848) göstermiştir. Yazar savaş sonrası köleciliğin yeni topraklara yayılmasından açıkça kaygı duymuştur. Bu yüzden toplumu köleliğe ve savaşa karşı çıkmaya çağırmıştır. Savaşı destekleyenleri insanlıktan çok tarım ve ticaretle ilgilenen kitle olarak tanımlamıştır. Thoreau her türlü kişisel çıkar ve faydacılık görüşlerine karşı çıkmıştır. Denemesinde özellikle William Paley'in (1743 – 1805) eserinin "Devlete İtaat Ödevi" bölümündeki faydacı görüşleri üzerinde durur. Thoreau, Paley'in düşüncelerini hakkaniyetten yoksun bulur. Çünkü ona göre faydalı olan aynı zamanda ahlaklı olmayabilirdi. Bu yüzden ne pahasına olursa olsun halkın kendi yararına olanı değil de adil olanı seçmesi ve haklı olanın yanında yer alması gerektiğine inanmaktadır.[76]

Genel olarak Thoreau vicdanın sesi, ahlak ödevi, bireysel özgürlük ve adalet kavramlarına büyük önem vermiş, denemelerinde fikirlerini bu kavramlar üzerine kurmuştur. Sivil itaatsizlik üzerine kaleme aldığı denemelerinden şu sonuçları çıkarmak mümkündür: Vicdan yasaları devlet yasalarından daha üstündür. Bu yüzden bu ikisinin çatıştığı noktada vicdana kulak vermek daha manidardır. Birey doğal olarak özgür doğar. Devlet ile birey arasındaki tek fark fiziksel güç farkıdır. Buna rağmen devlet birey üzerinde mutlak değil, sadece izin verdiği kadar hak sahibi olabilir.[77] İnsanın kötülüğü yok etmeye karşın mutlak bir yükümlülüğü yoktur.

[74] Özlem Kırlı, "Sivil İtaatsizlik ve Henry David Thoreau", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (48), 2015, s. 454-455.
[75] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s. 31.
[76] Thoreau, a.g.e., s. 9.
[77] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s. 54.

Ancak herkesin haksız bir ilişkinin aracı olmama ve her hangi bir haksızlığa pratik olarak katılmama sorumluluğu vardır.[78] Yurttaş sadakatinin sonuçlarından sorumludur. Her kim devlet yasalarına karşı geliyorsa, tutsaklık dâhil tüm sonuçlarını göze alıyor olmalıdır. Yurttaşlarını haksız yere hapseden bir devlette tüm onurlu insanların olması gereken yer cezaevidir.[79]

Thoreau'nun düşünceleri de ilk başlarda arkadaşı Emerson'nun düşünceleri gibi daha çok Amerika kıtası dışında popülerlik kazanmıştır. Sivil itaatsizlikle ilgili görüşlerinden en çok etkilenen popüler isimlerin başında ünlü Rus yazarı Lev Nikolayeviç Tolstoy (1828 – 1910) ve sivil itaatsizlik eylemlerinin simge isimlerinden Mohandas Karamçand Gandhi (1869 – 1948) vardır. Düşüncelerinin kendi ülkesinde pratiğe dökülmesi ise neredeyse yüz yıl sonra Martin Luther King, Jr. (1929 – 1968) önderliğinde gerçekleşmiştir.

Direnme hakkı ve ölçüsü konusu Thoreau sonrası dönemde de tartışılmaya devam etmiştir. Bu dönemde birçok hukukçu ve yazarın direnmeyi bir ilke olarak kabul ettikleri söylenebilir. Çünkü devletin dışında da bir hukukun varlığını kabul ederler. Bu yüzden direnme sorunu tamamen hukuk alanında ortaya çıkan bir sorundur. Hürriyetlerin korunması adına direnmeyi hukuki yollardan biri olarak gören yazarların başında Léon Duguit (1859 – 1928) gelir. Ona göre iktidar kuvveti ifade eder. Hiçbir iktidarın köken ve nitelik açısından meşru ve hukuki oluşundan söz etmek mümkün değildir. Devlet güçlü ile zayıfın farklılaşmasından ortaya çıkmış olup gücü elinde bulunduranların üstünlüğünü garanti eden örgütlü bir aygıttır. Bu yüzden ona göre kanunlar sadece bunları kabul eden milletvekillerinin ve onay veren başkanlarının kişisel iradelerini ifade etmektedir.[80]

Duguit'e göre hukuku ortaya çıkaran, iktidar sahibinin iradesi değil bu kuralları hukuk olarak tanıyan topluluğun bir inancı, içten gelen bir hukuk duygusudur. Devlet sadece, kendiliğinden oluşmuş bu hukuku dizgeleştirip yazılı hale getirir. Duguit, bu hukuku objektif hukuk diye adlandırmaktadır.[81] Duguit,

---

[78] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s. 37.
[79] Thoreau, *a.g.e.*, s. 25.
[80] Şükrü Nişancı, *a.g.e.*, s. 101-102.
[81] Aydan Ömür Surlu, "Léon Duguıt'nin Devlet ve Hukuk Anlayışı", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *13*(3-4), 2009, s. 113-114.

kuvvetin elindeki kanuna güveni az olduğundan, yöneticilerin iradelerinin sosyal dayanışmadan doğan objektif hukuk kurallarına uygun olmaları halinde meşru sayılabileceğini ileri sürmüştür. Bu uygunluk oranında, yönetimdekilerin irade ve emirlerine itaat görevi ve zorunluluğu ortaya çıkacak, aksi halde yönetimdekilerin emirleri için hiçbir hukuki görevden söz edilemeyecektir. Yönetimdekilerin objektif hukuk kurallarına uygun davranmasının ölçütü olarak Duguit, iki koşulun yerine getirilmesini şart koşmuştur. Söz konusu irade, herhangi bir sınıf veya azınlığın çıkarı için diğerlerinin temel ihtiyaçlarının tatminine engel olacak veya onu azaltacak hiçbir eylemde bulunmamalıdır. Diğer yandan, bu irade hep sosyal dayanışmayı geliştirme çabası içinde olmalıdır. Sonuç olarak Duguit'e göre objektif hukuk kurallarını ihlal ederek meşruluğunu kaybetmiş bir hükümete karşı direnmek ve hatta devirmek meşru bir haktır.[82]

Direnmeyi hukuki bir sorun olarak gören bir başka ünlü hukukçu ise François Gény'dir (1861–1959). Gény haksızlığa karşı direnmenin makul bir biçimde anlaşılması ve amacına uygun olarak hem de ölçülü olarak kullanılması halinde adaletin ve hukukun en büyük güvencesi olabileceğini ileri sürmektedir.[83] Direnme hakkı ve meşruluğuyla ilgili bu tür görüşler yakın dönem direnme görüşlerini ve hatta hukuk metinlerini etkilemiştir.

19. yüzyılın sonlarından 2. Dünya Savaşı'na kadar olan dönem içerisinde tam veya kısmen sivil itaatsizlik tanımına uyan birçok önemli eylemler gerçekleşmiştir. Bunlar arasında en çok ses getiren olaylar ilk boykot, kira grevi gibi pasif direniş yöntemlerinin denendiği 1879'da başlayan İrlanda Kara Savaşı, 1914-1919 yıllarında Mısır'da Mısır devrimine kadar süren halk eylemleri ve Hindistan'ı bağımsızlığa götüren olaylar dizisi buna örnek teşkil etmektedir. Kimi yazarlar geçmişi Büyük Fransız Devrimi'ne kadar uzayan ve neredeyse Büyük Buhran'a kadar Kuzey Amerika'da ve Batı Avrupa'da cereyan eden, özellikle de Birleşik Krallık'ta *süfrajetler* olarak adlandırılan kadın hareketlerini de bu tür eylemlere kısmen de olsa dâhil etmektedirler. Bir başka tartışmalı olay ise vicdani retçilerin gerçekleştirdiği pasif direnişlerdir. Bu tür karşı gelmeler bireysel çıkarları veya

[82] A. Ö. Surlu. *a.g.m.*, s. 122-123.
[83] Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, baskı: 6, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1981. s. 306.

inançları temsil ettiği düşünüldüğünden sivil itaatsizlikten ayrı tutulmaktadır. Kavram olarak "vicdani ret" ilk kez1890'lı yıllarda, zorunlu aşı uygulamasına karşı kullanılmıştır. Ancak bu kavram en çok Birinci Dünya Savaşı yıllarında silah tutmayı veya hangi koşul altında olursa olsun orduya katılmayı reddeden askerlerle anılmaya başlanmıştır.[84] Sivil itaatsizlik başlığı altında değerlendirilmese bile bu tür eylemlerin gelişmesinde ve yaygınlaşmasında katkısı olmuştur. Özellikle de, bu olayların içinde hiç şüphesiz en büyük ses getireni Gandhi'nin önderliğinde, başlangıçta temel haklar için başlayan ve Hindistan'ı bağımsızlığa kadar götüren hareketler dizisidir.

Gandhi 1869 yılında Hindistan'ın Gucerat iline bağlı Porbandar şehrinde doğmuştur. Dindar bir annenin oğlu olarak zengin Hint kültürü ve Caynizm inanç felsefesiyle yetiştirilmiştir. Londra'da avukatlık eğitimi almıştır. Gandhi daha gençlik yıllarından itibaren Hindistan halkına karşı yapılan ayrımcılıkları ve ötekileştirici politikaları gözlemlemiştir. Bu haksızlıklara yalnız bile olsa kendi çapında karşı duruş sergilemiştir. Çalışma amaçlı gittiği Güney Afrika'da Hintlilere karşı yapılan haksız uygulamalara şahit olmuş ve ilk şiddetsiz karşı koyma eylemlerine girişmiştir. Hintlileri birleştirme amaçlı Indian Opinion (Hint Görüşü) adında bir gazete çıkarmıştır. Gazetesinin 26 Ekim 1907 tarihli sayısında, maksatlı olarak Thoreau'nun "Sivil İtaatsizlik" makalesini yayınlamıştır. Tutuklanmalara rağmen Hindistan'ın bağımsızlığına kadar mücadelesini sürdürmüştür. En ünlü protestosu 1930'da tuz vergisine karşı gerçekleştirdiği Tuz Yürüyüşü'dür. Gandhi'nin kullandığı şiddet dışı yöntemlerinden başlıcaları; grev yapmak, kayıt olmayı reddetmek, kayıt kartlarını yakmak, katılmama veya işbirliği yapmama ve bu bağlamda haksız uygulamacılara karşı her türlü boykot etme olarak sıralanabilir.[85]

Gandhi'yi farklı yapan Batı gözüyle Doğu'ya bakabilmiş olmasıdır. Başka bir deyişle Batı kanallarıyla Doğu'yu keşfetmesidir. Adalet kavramı ve ahlaki anlamda Batı'nın kendi içinde iyi taraflarının olduğunu ve bu iyi taraflarının sadece Batı'ya özgü değil, aynı zamanda Doğu'ya da ait olduğunu, yani evrensel olarak her yerde geçerli bazı değerler olduğunu fark etmiştir. Hindistan'da neler olduğunu ve

[84] Mızrak Dilan, "Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret ve Sivil İtaatsizlik", *TBB Dergisi,* S. 116, Ankara 2016, s. 118.
[85] Mesude Altunel, "Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi", *TBB Dergisi, 93,* 2011, s. 453-454.

neler yapabileceğini görmüştür.[86] Thoreau ve Tolstoy'dan etkilenmiştir. Ayrıca Batı merkezli modern şiddet dışılık teorilerinde bahsi geçen kavramların geleneksel Hint kültüründeki karşılığını bulmuş veya türetmiş ve yeniden yorumlamıştır. Örneğin bir öğreti olarak sunduğu "ahimsa" kavramı pasif direniş veya karşı koymama anlamına gelmekte olup eski Hint dini düşünce felsefesine dayanmaktadır. Bir başka önemli kavram ise gerçeğe bağlı kalmak anlamına gelen "satyagraha" kavramıdır. Kavram zamanla şiddet dışı eylem olarak anlam genişlemesi yaşamıştır. Gandhi'ye göre her türlü bölücü, ayrıcı, ötekileştirici düşünceler gerçek dışı olup, şiddetin kaynağını oluşturmaktadır. Gandhi'nin şiddet dışı tutumu ise evrensel manevi değerlere dayanmaktadır. Bu dayanaklar eyleminin haklılığının ve meşruluğunun kaynağını da oluşturmaktadır. Bu yüzden Dünya çapında takdir edilmiş ve desteklenmiştir. Gandhi'ye popülerlik katan bir başka etken de kendini halktan birisi olarak göstermeyi başarması, bunu yaşaması, isteklerini, ihtiyaçlarını basit tutması ve sadeliğidir. Dahası Hint halkıyla özdeşleşmiş olmasıdır. Lakin Batılılar veya brahman tabakasıyla değil, *Harijan* olarak adlandırılan "dokunulmaz"lar başta olmak üzere, açlık çeken kitlelerle özdeşleşmiştir. Kendisini şu ya da bu gruptan değil tüm ahaliden yana olarak göstermek için kimi zaman partilerden ve benzer üyeliklerden istifa etmiştir.[87]

Gandhi hep iyiliği, zararsızlığı, bağışlayıcılığı ve sevgiyi öğütlemiştir. Bu niteliklere sahip olmanın arınmadan geçtiğini ileri sürmüştür. Arınmış insan şiddet dışılık tutumuna bağlı bir insandır. Bu bağlamda şiddet dışılığa kutsallık seviyesinde anlam yüklemiştir. Gandhi bunu "şiddet dışılık, insan kapasitesinin elverdiğince kendini arındırmayı gerektirir" diye ifade eder. Ona göre uygun eğitim ve liderlik sağlanırsa, insanlar kitleler halinde şiddet dışılığı uygulayabilirler. Çünkü ahimsa (şiddet dışılık) yaşamdaki tek gerçek güçtür.[88] Gandhi insanların kalbine hitap etmiş ve kalbini kazanmıştır. Günümüzde öğretileri Gandhizm akımı olarak takipçileri tarafından devam ettirilmektedir. 15 Haziran 2007'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu oybirliği ile Gandhi'nin doğum günü olan 2 Ekim gününü "Dünya

[86] Thomas Merton, *a.g.e.*, s. 17.
[87] Thomas Merton, *a.g.e.*, s. 19.
[88] Thomas Merton, *a.g.e.*, s. 44, 45.

Şiddetsizlik Günü" olarak kabul etmiştir.[89]

Gandhi'nin düşüncelerinden etkilendiği Tolstoy ise daha çok şiddet ve savaş karşıtı düşünceleriyle bilinmektedir. Erken dönemlerinde savaşı yücelten eserler vermişse de dindarlığa eğilim gösterdiği yaşlılık yıllarında, yaşadığı dönemin de etkisiyle şiddetten tiksinmiştir. Doğasında kaba kuvveti barındırdığından her türlü devleti ve siyasal yapıyı reddetmiştir. Bundan dolayı en büyük anarşist düşünür olarak görülmektedir. Lakin Tolstoy şiddet çağrışımı içerdiğinden anarşist denilmesinden hoşlanmamıştır. Kendisinin hakiki bir Hıristiyan olarak anılmasından yana olmuştur. Tolstoy yaşadığı dönemde bilimsel gelişmeler hızla artarken savaşın ve şiddetin azalmadığından, insanlığın buna neden olan bencillikten, açgözlülükten kurtulamayışından yakınmıştır.[90]

Tolstoy'a göre hiçbir eylem şiddet gerektirmez ve şiddeti haklılaştırmaz. Şiddet de dâhil hiçbir kötülüğe şiddetle karşılık verilmemelidir. Bu noktada Tolstoy diğer anarşist görüşlerinden ayrılır. Çünkü Tolstoy'a göre, yasaya ya da dine bağlı kalmak şiddete başvurmayı gerektirmez. Şiddete başvurmak insanı duyarsızlaştırır ve vahşi hayvana dönüştürür. Dolayısıyla şiddetin bir yöntem ve araç olarak kullanılmasının hiçbir medeni yöntemde yeri yoktur ve herhangi bir medeni yöntemin geliştirilmesini ve uygulanmasını da imkânsız kılar. Bu nedenle Tolstoy açısından iyilik için bile olsa şiddete başvurulamaz. Çünkü şiddet bulaşıcıdır. Bu durumda bir hükümet şiddet aracılığıyla devrildiğinde yerine gelecek olanın daha az şiddetli olacağının hiçbir garantisi yoktur. Tolstoy anarşistlerin "otoritenin yarattığından daha kötü bir şiddetin olamayacağı" iddialarına hak vermekle beraber asıl yanıldıkları noktanın anarşinin bir devrimle gerçekleşebileceğini sanmaları olduğunu savunmaktadır. Oysa ona göre, asıl olması gereken otoriteyi halkın bilincinde ahlaki bir biçimde gerçekleşecek bir değişimle ortadan kaldırmaktır. Bu yüzden Tolstoy devrimi hele hele şiddete sebebiyet verecek bir devrimi tamamen gereksiz görmektedir. Ona göre asıl çözüm tüm toplumu birleştirici ve iyilikseverliğe sevk edici bir inançta saklıdır. Tolstoy bunu şöyle dile getirmektedir:

---

[89] https://www.peace-ed-campaign.org/tr/event/international-day-of-non-violence/2021-10-02/ (13.01.2022).

[90] Kemal Bakır, "Küresel Şiddete Karşı Evrensel Ahlâk: Tolstoy ve Tanrı'yla Barışık Anarşi", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı 81, Aralık 2017, s. 105.

"Halkın, yönetenlerin arzularına bağlı olarak kendi kendisine yaptığı zulümden kurtulması için gereken şey, halkın arasında zamanımıza uygun bir dinin oluşmasıdır. Bu din, tüm insanların aynı tanrısal kökenden geldiğini kabul etmeli, bu nedenle de insanın insana zulmetmesine izin vermemelidir."[91]

Tolstoy'a göre insanın asıl doğası yaratıcının onun içine koyduğu sevgidir. Bu sevgi insan ruhunu oluşturan gerçek bir sevgi olup şiddet içeren her şeyi dışlar.[92] Bu bağlamda insanları güçlü, mutlu ve özgür kılacak olan ruhlarının doğasına uygun davranmaktır. Tolstoy bunu sevgi kanunu olarak adlandırmakta ve düşüncelerini İsa'yı referans alan Hristiyan öğretileriyle desteklemektedir. "İnsan Ne İle Yaşar" adlı eserinde sevgi kanunu görüşüne "Kim sevgi içindeyse, Tanrı da içindedir, çünkü Tanrı, sevgidir" sözleriyle değinmektedir.[93]

2.3. Gandhi Sonrası Ses Getiren Olaylar ve Düşünürler

Yakın Çağ Batı savaş tarihine baktığımızda savaşların daha çok askeri birimler arasında gerçekleştiği görülüyor. Fakat sonra özellikle de 20. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde sivilleri de hedef alır hale gelmiştir. Bunun en belirgin örneği sivillerin ağır kayıplar verdiği 2. Dünya Savaşı'dır. Bu savaş insanlara acı tecrübeler yaşatmıştır. Bunlardan birisi de ilerleyen bilimsel gelişmelerin verdiği imkanlar insaniyete sadece mutluluk değil, doğru iktidarların elinde olmayınca büyük yıkımlar da getirdiği görülmüştür. Öyle ki, Dünyanın en büyük güçleri birebiriyle adeta kötülükte yarışmışlardır. Bu durum savaş sonrası sosyal kuramları ve yasama, yürütme mekanizmalarını yeniden gözden geçirmeye sevk etmiştir. Daha tedbirli pozitif hukuklar ve daha duyarlı sivil toplum kuruluşları oluşturulmuştur. Özellikle bu bağlamda batı Avrupa'da ve ABD'de militarizm ve savaş karşıtı eylemler hızla artmıştır.

Dönemin en önemli kararlarından biri olan *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*

---

[91] Lew N. Tolstoy. "Devrimciye Mektup", *Yurtseverlik Askerlik ve İtaatsizlik Üzerine* içinde, *çev.* Ö. Aydın Süer, Epos Yayınları. Ankara 2011. s. 27.
[92] L. N. Tolstoy. *Din Nedir?, çev.* M. Çiftkaya, baskı: 8. Kaknüs Yayınları. İstanbul 2009. s. 134.
[93] L. N. Tolstoy. *İnsan Ne İle Yaşar?, çev.* G. Kızılırmak. Bordo Siyah Yayınları. İstanbul 2010. s. 58.

bu dönemde, yani 26 Haziran 1945 tarihinde kabul edilmiş ve insan haklarının savunulmasında evrensel yasal zemin hazırlamıştır. Bildirinin önsözünde, "insanın zorbalığa ve baskıya karşı son çare olarak isyana mecbur kalmaması için, insan haklarının hukuki bir rejim altında korunması" gerektiğine vurgu yapılmıştır. İnsan hakları bildirisi insan özgürlüklerinin korunmasında dolaylı bir yol öngörmüştür. Aynı bildirinin yedinci maddesinde üstü kapalı olarak direnme hakkından söz edilmektedir:[94]

Madde 7 *- Herkes yasa önünde eşittir ve ayrım gözetilmeksizin yasanın korunmasından eşit olarak yararlanma hakkına sahiptir. Herkesin bu Bildirgeye aykırı her türlü ayrım gözetici işleme karşı ve böyle işlemler için yapılacak her türlü kışkırtmaya karşı eşit korunma hakkı vardır.*[95]

Sivil itaatsizlik eylemlerinin savaş yıllarında da yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan en bilineni işgal altındaki Danimarka'da Yahudilere Yahudi yıldızı takma zorunluluğu yasasını işlevsizleştiren eylemdir. Zulüme uğrayan Yahudi azınlığını korumak için ahlaki bir motivasyonla harekete geçen yerel halk üyeleri de giysilerine yıldız takınca yasa kendiliğinden işlevsizleşmiş, eylem toplumsal bir dayanışmayla amacına ulaşmıştır.[96] Buna benzer şiddet dışı fakat savaş karşıtı eylemlerden farklı olarak insan hakları üzerine yoğunlaşan eylemler 1950-1960'lı yıllarda ABD'de baş göstermiştir.

Hukuk tarihinde modern anlamda ilk pozitif metnin 1776 tarihli *Amerikan Bağımsızlık Bildirisi* ile ABD'de kabul edilmiş ve tüm ülke insanlarına eşitlik ve özgürlük vaadinin yasalarla garanti altına alınmış[97] olmasına rağmen, ne Amerikan hükümeti ne de Amerikan toplumu uzun bir süre boyunca ırka dayalı ayrımcılık görüşlerini aşamamışlardır. Köleciliği ortadan kaldırmayı amaçlayan iç savaştan

---

[94] Görkem Birinci, "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin Kısa Tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e." *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 7.2, 2017, s. 73-74.
[95] B. M. G. Kurulu, "İnsan hakları evrensel beyannamesi", *İnsan&İnsan*, Sayı 61, 1948, s. 795-808.
[96] Yakup Gönen, "İnsan Haklarının Korunma Yöntemi Olarak Sivil İtaatsizlik", Hukuk, *Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, S: 116, Ekim 2011, s. 14.
[97] Akif Kayapınar, "Modern Siyaset Tasavvurunun Paradigmatik Öncülleri", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı 37, 2014, s. 41.

(1861-1865) galip çıkan Beyaz Saray hükümeti Güney eyaletleri evrensel insan hakları anlayışına adapte edebilmek için Yeniden Yapılanma Dönemi (1865-1877) olarak adlandırılan zaman dilimi içinde köle konumundaki siyahilere yurttaşlık haklarını tanıyan politik reformlar yapmış. Fakat ne var ki, Güney eyalet yerel yönetimleri sonradan bu insanların elde ettikleri politik ve ekonomik kazançlarının yolunu engelleyen ve ileride Jim Crow yasaları olarak ifade edilecek olan bir takım kısıtlayıcı ve ötekileştirici düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemelere karşı ilk sivil itaatsizlik eylemleri 1950'lerde başlamıştır.

20. yüzyılın ortalarında dahi Jim Crow yasaları ile Güney eyaletlerde otobüsler de dâhil olmak üzere hayatın her alanında siyahilere ten renginden ötürü ayrımcılık yapılıyordu. Her gün milyonlarca siyahi ABD vatandaşı otobüslerde sadece kendilerine ayrılmış arka sandalyelerde oturabiliyor ve giriş çıkış için arka kapıyı kullanabiliyorlardı. Üstelik eğer bir beyaza yer kalmadıysa siyahilerden birini kaldırıp yerine oturabiliyordu. 1 Aralık 1955'de bir insan hakları savunucusu olan Rosa Parks oturduğu koltuğu beyaz başkasına vermemesi üzerine tutuklanmıştır. Bu tutuklama yüz binlerce siyahiyi harekete geçirerek otobüs boykotu eylemlerinin başlamasına neden olmuştur. Bu eylemler tamamen şiddetsiz olup, 382 gün ta ki otobüs ayrımcılığı kalkana kadar devam etmiştir. Montgomery Otobüs Boykotu eylemleri sırasında eylemciler her yere yürüyerek gitmişlerdir. Eyleme büyük oranda katılım sağlayan siyahilerin otobüslerde yaklaşık yüzde yetmiş beş bir doluluk oluşturduğunu düşünürsek bu eylemin şiddetsiz ve oldukça etkili olduğunu anlamak mümkündür.[98]

Montgomery Otobüs boykotu eyleminin başkanlığını üstlenen ve kendisi gibi onlarca siyahi papazla birlikte ırkçılığa karşı şiddete dayanmayan mücadelesini hayatının sonuna kadar kararlılıkla sürdüren Martin Luther King, hem pasif direnişin hem de ırkçılık karşıtı eylemlerin bir simge ismi haline gelmiştir. King'e göre, iki tür yasa vardır. Adil ve adil olmayan yasalar. Adil olmayan yasalar ise ahlak kurallarına uymayan yasalardır.[99] Ona göre şiddete dayanmayan her eylemin dört basamağı

---

[98] Sinem Demirci, "Rosa Parks ve Montgomery Otobüsü", *Hacettepe Üniversitesi İngiliz Edebiyatı ve Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi,* http://www.iekaum.hacettepe.edu.tr/Rosa_Parks_ve_Montgomery.pdf . s. 2-3, (21.01.2022).
[99] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s. 202.

vardır. Bunlar sırasıyla: Adaletsizliğin tespiti için verinin toplanması, görüşmeler, özarınma ve doğrudan eylemdir.[100] King'in kısa sürede kitlelerin kalbini kazanabilmesi haksızlıklar karşısında sergilediği pasif direniş tutumlarının yanı sıra felsefi bilgili bir din adamı ve güçlü bir ikna yeteneği olan, ateşli bir konuşmacı olması etkili olmuştur.

ABD'de başlayan ırkçılık karşıtı olaylar Afrika'da başlayan bağımsızlık hareketleriyle zamansal açıdan bir paralellik içindedir. Özellikle Fransız kolonilerinde şiddetli çatışmalar katliama dönüşmüştür. Öte yandan, 1968 yılının baharında ABD'de başlayan savaş karşıtı öğrenci eylemleri kısa sürede tüm dünyaya yayılmıştır. Fransa'daki eylemler sadece Vietnam savaşını değil, aynı zamanda Afrika'daki askeri faaliyetleri de hedef almıştır. Öğrencilere işçilerin de katılmasıyla Fransa'da hayat felç olmuştur. Hükümet reform yapmaya ve bazı tavizleri vermeye mecbur kalmıştır. ABD, (Batı) Almanya, Fransa, İtalya, İrlanda ve İspanya öğrenci eylemlerinin en yoğun yaşandığı ülkeler arasında yer almıştır. Her ülkede gösteriler hem küresel hem de yerel sorunları gündeme getirmiştir. Örneğin Almanya'da eylemciler daha çok nükleer silahların özellikle ABD üslerinin kaldırılması için, İrlanda'da İngiliz yönetimi altındaki toprakların kurtarılması için, İspanya'da ise diktatör Franco politikalarına karşı ve Bask bölgesinin özerkliği için gösteriler düzenlemişlerdir.[101] Kısaca "68 olayları" olarak da bilinen bu olayları tamamen sivil itaatsizlik veya pasif direniş başlığı altında incelemek zordur. Kimi zamanlar barışçıl gösteriler yıkıma ve arbedeye kadar giden bir tutuma dönüşmüştür. Yine de bir protesto kültürünün gelişmesi açısından önemi ve etkisi büyüktür.

1960'ların sonlarında Batı'da yaşanan barışçıl, kitlesel ve küresel eylemler tekil haksızlıkları veya istenmeyen uygulamaları protesto etmek amaçlı yaşanırken bu olayların sonraki on yıllıklarda Doğu'da yaşanan gösteriler üzerinde devrimci etki yaratmıştır. Zaten Gandhi önderliğinde ulusal bağımsızlık beraberinde bir yönetim değişikliği de elde ederek pasif, barışçıl yöntemlerle devrimi tecrübe etmiş olan Doğu, 1970'li ve 1980'li yıllarda bir kez daha devrimle sonuçlanan kitlesel barış gösterilerine sahne olmuştur. Tanımı gereği adil bir toplumda anayasal düzeni tehdit

[100] H. Arendt vd., *a.g.e*., s. 197-198.
[101] Tuba Özhazinedar, "Soğuk Savaş Döneminin 68 Olaylarına Etkisi", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (6), 2021, s. 162-165.

etmeyen ve devrimi amaçlamayan sivil itaatsizlik eylemleri katı düzenle kurulu totaliter hükümetlerin bulunduğu ortamda devletin orantısız güç kullanımına bir tepki olarak kitleleri harekete geçirmiş ve yurttaşların bağlılığını ve güvenini sarstığından mevcut hükümetin düşmesiyle sonuçlanmıştır. Kimi zaman şiddetin kullanıldığı durumlar yaşandıysa da genel görünümüyle barışçıl bir devrim olan İran İslam Devrimi (1979) ve bunu takip eden Halkın Gücü veya bir başka adıyla 1986 Filipin devrimi buna örnektir. Yakın tarihimizde ise buna benzer Gül Devrimi (Gürcistan, 2003) ve Turuncu Devrim (Ukrayna, 2004) gibi pasif direnişin kitleler halinde uygulandığı ve devrimle sonuçlandığı olaylar yaşanmıştır. Bu tür kitlesel eylemlerde Batılı protestocular yasaları ve kararları hedef alırken Doğu'da daha çok yöneticilerin hedef alınması en çok göze çarpan farklar arasındadır. Bu farkların ortaya çıkmasında toplumsal farklılıklarla beraber eylemleri dışarıdan şekillendiren ve hedefe yönlendiren muhalefet liderler, küresel medya, dış güçler gibi jeopolitik iç ve dış etkenlerinde rol oynadığı söylenebilir.

20. yüzyılın ikinci yarısı, aynı zamanda pasif direniş ve sivil itaatsizlik görüşlerinin küreselleşen dünyaya ve pozitif kanunlara göre yeniden yorumlandığı, tanımlandığı ve sistematize edildiği bir dönem olmuştur. Bu konuda çalışmalarıyla bilinen J. Rawls, H. Arendt, J. Habermas, R. Dworkin, J. Galtung ve H. Saner gibi isimler öne çıkmaktadır. Bu düşünürlerden bazılarının dikkat çektikleri bazı önemli hususlarının üzerinde durmakta fayda vardır.

Adalet ve evrensel ahlak üzerine çalışmalarıyla bilinen ünlü Amerikalı filozof John Bordley Rawls (1921 – 2002) en çok 1971 yılında yayınlanan *Bir Adalet Kuramı* eseriyle tanınmaktadır. Kitap 20.yüzyılın siyaset felsefesi alanında hazırlanmış en önemli eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu kitaptan sonra 1993'te, bir anlamda onun adalet kuramı çalışmasının bir devamı niteliğinde olan *Siyasal Liberalizm*'i yazmıştır. Rawls, çağdaş bir sosyal sözleşme teorisi geliştirmek üzere, klasik sosyal sözleşme teorisini genelleştirerek, benzer nitelikteki bu teorilerin yüksek düzeydeki soyutlamasına ulaşan bir adalet kavramı sunmayı amaçlamıştır. Adalet anlayışı konusunda Rawls'ı geleneksel sosyal sözleşme teorisyenlerinden ayıran en önemli ayrıntı, onun teorisinin toplumdaki tüm değerlerin dağıtımının, gelir ve refahla sınırlı olmaması, özgürlük, eşitlik, siyasal güç, hayatın sunduğu fırsatlar

gibi değerler üzerine kurulu olmasıdır. Rawls'un adalet üzerine olan çalışmasının bir diğer özelliği de, faydacılık kuramına, sistemli ve kabul edilebilir bir alternatif oluşturacak bir adalet kavramı olmasıdır. Rawls'a göre böyle bir alternatif oluşturmak istemesinin ilk nedeni, faydacılık kuramının anayasal demokrasi kurumlarındaki temelinin zayıf olmasıdır.[102] Rawls birçok sosyal olguyu bu adalet anlayışı içerisinde değerlendirmiştir. Bireylerin eylemlerini doğal ödev ve sorumluluklar[103] çerçevesinde ele almıştır. Ona göre sivil itaatsizlik teorisi sadece adil olan toplumlar için geçerlidir. Adil bir durumun varlığının ön şartı ise demokratik bir yönetim biçiminin varlığıdır. Yani sivil itaatsizlik teorisi, sivil itaatsizliğin yasal demokratik otorite karşısındaki rolü ve uygunluğuyla ilgilenir. Bu yüzden Rawls'a göre sivil itaatsizlik diğer yönetim biçimlerine uygulanamaz ve diğer direniş biçimlerini konu edinmez. Adil bir toplumda belirtilen amaca uygun en meşru araç şiddete dayalı olmayan direnişitir. "Sivil itaatsizlik sorunu sadece şu ya da bu ölçüde adil demokratik bir devletin, sadece anayasayı meşru olarak kabul eden yurttaşları için geçerlidir." Rawls sivil itaatsizliğe yol açan durumları bir görevler çatışması olarak tasvir etmektedir. Bu görevler yasama gücünün çoğunluk tarafından belirlenen yasalara uyma görevi ile kişilerin kendi özgürlüğünü savunma hakkı ve haksızlıklar karşısında direnme görevi olarak ortaya çıkmaktadır.[104]

Almanya doğumlu Yahudi kökenli Amerikalı siyaset bilimcisi Hannah Arendt'in (1906 – 1975) "itaat" kavramı üzerine yorumları da oldukça ilginçtir. Arendt "itaat" kavramını Nazi Almanya'sı savaş suçluları üzerinden değerlendirmektedir. Ona göre bir toplum içinde çok sayıda insanın icra ettiği her edim, iki bölüme ayrılabilir: İlki yöneticinin yaptığı başlangıç bölümü, ikincisi ise ortak bir iş haline gelen şeyi başarıya ulaştırmak üzere, çok sayıda insanın katıldığı icra bölümüdür. Burada bilinmesi gereken niyetlenen şeyi icra eden diğer insanların yardımı olmadan yöneticinin iyi ya da kötü hiçbir şeyi sonuçlandıramayacağıdır. Bu

---

[102] John Rawls, *Bir adalet teorisi*, Çev: Vedat Ahsen Coşar, Phoenix yayıncılık, Ankara 2017. s. 5.
[103] Rawls söz konusu kitabında, doğal ödev ve doğal sorumluluk kavramlarını şöyle açıklamaktadır: Doğal ödevler toplumun adil olması için herkesten beklenen davranışlardır. Pozitif ve negatif ödevler var olup, pozitif olanları karşılıklı saygıyı, yardımlaşmayı ve adaletin korunmasını, negatif ödevler ise kimseye zarar vermemeyi vb. kapsar. Doğal sorumluluk ise bir ilişki ile yapılan açık ya da üstü kapalı bir sözleşmenin sonucu olarak ortaya çıkar ve kurallara uymayı ve adilane davranışı ön şart koşar. Bkz. Rawls, *a.g.e.*, s. 141-144.
[104] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s. 57.

noktada Boetie ile benzer bir görüşü paylaşmaktadır. Arendt'e göre, yöneticiye itaat eder gibi gözükenlerin aslında yaptıkları şey, lideri ve liderin girişimini desteklemektir. Bu tür bir "itaat" olmadan lider çaresiz ve etkisiz kalacaktır. Arendt bu bağlamda "itaat etmek" ve "desteklemek" sözcüklerini eşanlamlı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre diktatör rejimler bile yeterli sayıda insanın yardımını, desteğini kesmesiyle, aktif eyleme bile gerek kalmadan indirilebilir. Diktatör rejime hizmet edenler de liderleri kadar sorumludur. Çünkü politik ve ahlaki meselelerde itaat diye bir şey yoktur. Sonuç olarak haksız yönetimle işbirliği yapanlara "Neden itaat ettin?" değil de, "Neden destekledin?" sorusu sorulmalıdır.[105] Arendt'in itaat üzerine yorumları sivil itaatsizlik eylemlerinin kimi durumlarda ne tür aşırılıklara engel olabileceğini gösterir niteliktedir.

Pasif direniş eylemlerinin Türkiye'de de yaşanan önemli örnekleri bulunmaktadır. Bunlardan ilk olarak en bilineni Aralık 1969'da öğretmen maaşlarının az olması ve öğrencilere ABD'den getirilen süt tozunun verilmesi nedeniyle Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) öncülüğünde örgütlenen ve yüz binden fazla öğretmenin katıldığı Büyük Öğretmen Boykotu'dur.[106] Fakat 1990'lı yıllar Türkiye'de sivil itaatsizlik[107] ve vicdani retçi[108] eylemlerinin alışılmamış bir şekilde en sık yaşandığı yıllar olmuştur. Bunlardan en bilinenleri: *Düşünceye Özgürlük* isimli kitabın yasak olduğu gerekçesiyle toplatılması üzerine, 1080 kişinin kitabın yayımcısı olmak sıfatıyla kitabı bastırması, Bergama Köylülerinin siyanürle altın aramaya karşı gerçekleştirdikleri protestolardır. Eylemlerin birinde Bergama Köylüleri Boğaziçi Köprüsü'nün trafik akışına engel olmuşlardır. Birçok üniversitede başörtüsü nedeniyle içeri giremeyen öğrenciler Başörtüsü Eylemleri'ni gerçekleştirmişlerdir. Susurluk Kazası sonucu devletin üst yönetiminde görevli kimselerin yasadışı gruplarla ilişkilendirilen kimi isimlerle işbirliği içinde olduğunun açığa çıkmasıyla "Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakikalık Karanlık" eylemi düzenlenmiş, ek olarak izinsiz yürüyüşler yapılmıştır. Cumartesi Anneleri adıyla

---

[105] H. Arendt vd., a.g.e., s. 193-194.
[106] 1969 Büyük Öğretmen Boykotu detayları için: Bkz. http://tesis.org.tr/istanbul-1-nolu-sube/news-detail/1116/15-18-ARALIK-1969-%C3%96%C4%9ERETMENLER-GREV%C4%B0 (30.01.2022).
[107] Merve Bilici Erkeker, (2018). *Sivil itaatsizlik: Dünyadan ve Türkiye'den örnekler* (Master's thesis, Kırıkkale Üniversitesi). s. 71.
[108] Orhan Aslan. (2008). *Sivil itaatsizlik bağlamında vicdani ret Türkiye örneği* (Doctoral dissertation, İstanbul Bilgi Üniversitesi). s. 84-86.

anılır hale gelen anneler kayıp yakınları için her Cumartesi Beyoğlu'daki Galatasaray Lisesi önünde izinsiz oturma eylemi gerçekleştirmişlerdir. Bu eylemleri 2013 yılında "Duran Adam" ve 2017 yılında "Adalet Yürüyüşü" gibi eylemler takip etmiştir.

Tüm bunlara rağmen Türkiye'de sivil toplumun kendini yeniden ürettiği kamusal alan neredeyse yok denilecek kadar dardır. Üstelik devletin örgütlendiği ile sivil toplumun örgütlendiği kamusal alan ayrımı çoğu zaman silinmektedir. Bundan dolayı odalar, vakıflar, dernekler veya bir çeşit sivil toplum kuruluşu gibi çalışan cemaatler/topluluklar devletin kendini zihniyet olarak yoğun bir şekilde hissettirdiğinden gerçek anlamda sivil toplum kuruluşları değildir.[109]

[109] Mevlüt Uyanık, *İslâm Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, 3. baskı, Otorite yayınları, İstanbul 2014. s. 49.

3. PASİF DİRENMENİN TEMELLERİ

3.1. Direnmenin Psikolojik Yorumları

Sivil itaatsizlik eylemi bireysel bir eylem olarak veya birey üzerinden düşünüldüğünde psikolojik etkenler ön plana çıkmaktadır. İtaatsizlik sorunu bağlamında ele alındığında bu etkenler başkalarınca yönetilmeye katlanmama ve içselleştirilmiş adalet duygusunun incinmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İçselleştirilmiş adaletle dış dünya düzeni az çok uyum içinde olursa bireyin itaatkârlık, bağlılık ve aitlik duygularını güçlendirir. Fakat dış dünyadaki adaletin algılanması ve bireysel vicdani değerlerle paha biçilerek sahiplenilmesi uzun zaman alırken, haksızlık ve adaletsizlik algısına kapılma ani olarak gelişmeye müsaittir. Bu yüzden bireyler adaletli olandan adaletsiz olanı çabuk ayırt ederler. Çünkü adaletsizliği tanımlama, adaletin nasıl tesis edileceğini açıklamaktan daha kolay gelmektedir.[110]

Bireysel anlamda, adaletsizlik olarak algılanan durum karşısında üç çeşit tutum gelişebilir. Bunlar kaçınma, karşı koyma ve katlanma olarak sıralanabilir. Bunlardan ilki adaletsizliğin etki alanlarından kaçınma veya adaletsizliği besleyenlerle işbirliği yapmama olarak yorumlanabilir. Karşı koyma cesareti gösterenler ise haksızlık karşısında mümkün olan şiddete dayalı eylem de dâhil her şeyi göze alanlardır. Katlanma rızası gösterenleri pasifist kimseler olarak görebiliriz. Sivil itaatsizlik eylemcisi kaçınma ile karşı koyma arasında bir yerdedir. Eylem ani ve kendiliğinden gelişen bir eylem olmadığı için yoğun bir zihinsel ön hazırlık gerektirir. Bu yüzden sivil itaatsizlik eylemcisinin bir yandan haksızlığın boyutlarını fark etmesi, öte yandansa buna karşı yumuşak ve ikna edici bir yöntem benimsemesi gerekmektedir. Bu çelişkili durumun zihinde içselleştirilmesi ve çözülmesi bu ön hazırlığı tamamlar. Bu noktada bireysel bencil tutkulardan kaynaklanan itaatsizlik eylemlerini sivil itaatsizlikten saymamak ve bunları karıştırmamak gerekir.[111] Çünkü sivil itaatsizlik eylemi tanımı gereği evrensel adalet anlayışını kendine ölçü edindiğinden özel bir çıkarı gözetmez ve bireysel nedenlerden ötürü ortaya çıkmaz.

---

[110] Bertrand Russell, *İktidar*, 2. B., Çev. Alev Türker, Cem Yayınları, İstanbul 1994, s. 24-27.
[111] J.C. Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları*, Çev. Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995, s. 43.

Bireyi itaatsizliğe güdüleyen iç dürtüsünün temelinde haklı olma inancı yatmaktadır. Haksızlığı fark ettiğinde ve haksızlık karşısında haklı olduğu inancı vicdanını rahatsız etmeye başladığında, birey "hayır" diyebilme cesaretine ulaşır. Bu açıdan her itaatsizlik, bir haksızlığa karşı başkaldırı demektir. Bu durumda insanın kendisini onaylaması ve kendini bir değer olarak ortaya koyabilmesi, kendisine haksızlık etmek isteyen başkalarına karşı başkaldırmasından geçer. İnsanın sağlam bir özsaygı geliştirerek kendi kimliğine tam katılım sağlaması yeri geldiğinde haksızlık karşısında net bir tutum olarak itaatsizlik sergilemesine yol açar.[112] Bir anlamda kötülüğü ve adaletsizliği reddedip, bunların yerine iyiliği ve hakkaniyeti yerleştirecektir. Rousseau bunu bir özsaygı gelişimi olarak tanımlamaktadır. Bu konuda tecrübesini şöyle ifade etmektedir: "*Bende özsaygı, adaletsizliğe başkaldırmakla başladı; özsaygı, karşılaştırmalardan, tercihlerden vazgeçerek kendi iyiliğini istemekle yetindi*".[113]

Bunun dışında bazı başkaldırı olaylarının çıkış noktası genel psikoloji literatürünün önemli konularından biri olan Maslow'un ihtiyaçlar hiyeraraşisi kuramı ile ilişkilendirilmektedir. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramı temel ihtiyaçlar hiyerarşisi veya temel ihtiyaçlar piramidi fikrine dayanmaktadır. İlk basamağı yeme, içme gibi olmazsa olmaz denilecek türden temel fizyolojik ihtiyaçlar oluşturur. Diğer basamaklar ise güvenlik, ait olma, saygınlık ve kendini gerçekleştirme olarak sıralanmaktadır. Maslow'a göre, ancak her basamakta bahsi geçen gereksinimler giderildikten sonra bir sonrakine geçilebilir. Bildiğimiz gibi ertelenemez olan fizyolojik ihtiyaçlardan sonra en önemli ihtiyaç güvenlik ihtiyacıdır. Günlük hayatta bu fiziksel ve finansal güvenlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bilgiler ışığında geçmişte yaşanmış birçok isyan olaylarını tetikleyen nedenlerin altında temel fizyolojik ya da güvenlik ihtiyacına duyulan endişelerin olduğu söylenebilir. Örneğin ABD'de yaşanan viski isyanları veya tarihe vergi itaatsizliği olarak geçen Poujade Hareketi'nin nedenleri Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi ile bağdaştırılabilir. Bu tür başkaldırıların bu teori çerçevesinde özellikle de fizyolojik ve güvenlik ihtiyacının

[112] Albert Camus, *Başkaldıran İnsan*, 3. B., Çev. Tahsin Yücel, V Yayınları, İstanbul 1990, s. 11.
[113] Nurettin Topçu, İsyan Ahlakı, Çev. Mustafa Kök, baskı:2, Musa Doğan, Dergah Yayınları, İstanbul 1998, s. 185-187.

karşılanamamasından ileri geldiği söylenebilir.[114] Ertelenemez fizyolojik ihtiyaçların yanı sıra güvenlik gibi ikinci sıradan bir hayati öneme sahip ihtiyacın karşılanmaması veya riske atılması haklı bir başkaldırı nedeni olabileceği gibi sivil itaatsizlik eyleminin ciddi haksızlıklar için ortaya çıkabileceği tanımıyla da uyuşmaktadır.

3.2. Felsefi Temelleri

Tarihte insanlık şiddet dolu ve karanlık günleri defalarca tecrübe ettiyse de direnme biçimleri genelde daha çok şiddete şiddet, kısasa kısas olarak aktif bir şekilde olmuştur. Kısacası insanlık belli bir düşünsel olgunluğa ve birikime ulaşmadan önce pasif direniş tutumuna karşı daha az eğilim göstermiştir. Pasif veya aktif diye ayırt etmeden baktığımızda ise hemen hemen tüm uygarlıklarda az veya çok haksızlığa direnmeye hak veren düşüncelerin geliştiği görülmüştür. Kaba kuvvete dayalı şiddet içeren direnişin aksine çok daha medeni bir tutum olan pasif direniş ise Yakın Çağ'a kadar Tanrı'nın bir sınavı olarak dini öğretilerde ifadesini bulmuş ve din adamlarından beklenen bir erdem haline gelmiştir. Özellikle de sivil itaatsizliğin felsefi temellerini Hıristiyanlık teolojisine dayandıran tezler ortaya atılmışsa da bunlar sadece bir iddia seviyesinde kalmıştır. Eski Hint dini öğretilerindeki insani değerler ise dış dünyaya açılmamış ve dolayısıyla yeterince araştırma konusu olmamıştır. Yine de doğal hukukun bir parçası olarak sivil itaatsizliğin ilk izlerini vicdanın sözünü kanunun sözünden üstün tutan Antik düşünürlerin düşüncelerinde aramak mümkündür. Sonraki düşünceler direnme hakkını daha da ileriye taşıyarak devrim hakkı üzerine yoğunlaşmıştır. Fakat mevcut düzeni bütünüyle değiştirmek yerine itiraz edilen önemli tekil haksızlıkları gidermekle yetinmekten yana olan ve bunu yaparken her türlü şiddetten kaçınan modern anlamdaki pasif direniş biçimi olan sivil itaatsizlik ancak David Thoreau ile yeniden anlam kazanmış ve gün yüzüne çıkmıştır.[115]

Gandhi'nin derin şiddetsizlik felsefesinin, bireysel hem de kitleler halinde bir pasif direnişin işleyişini pratikte dünyaya gösterebilmesi asla küçümsenemez. Fakat

---

[114] Ufuk Gergerlioğlu, "Vergi İsyanlarının Psikolojik ve Sosyolojik Açıdan Değerlendirilmesi:"Poujade Hareketi", "Viski İsyanı" ve "Erzurum Vergi İsyanları" Örnekleri", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, (58), 2012, s. 100-101.

[115] Ernest van den Haag, *Political Violence and Civil Disobedience (Siyasi Şiddet ve Sivil İtaatsizlik)*, Harper &Row Publishers, New York 1972. s. 8-9.

yine de bu eylemin, çağdaş yorumlarıyla herkesin benimseyeceği, uygulayabileceği ve öngörebileceği şekle ve günümüz siyasal ortamında güvenli işlevlik kazanacak hala sokulmasındaki katkının Batı düşüncesine ait olduğu bilinmektedir. Fakat pasifizm konusunda özellikle de ahlaka dayalı şiddetten kaçınma konusunda Batı'ya nazaran derin geçmişe ve zengin içeriğe sahip olan Hint, Çin, Tibet ve Vietnam gibi Doğu kültürleri yerine sivil itaatsizliğin Batı'da siyasi gündeme gelmesi soru işareti oluşturmaktadır. Bunun nedeni belki de Doğu'da pasifist düşüncelerin folklor bilgiler aracılığıyla günlük hayatta doğaya karşı ve diğer bireyler arası ilişkilerde saklanmış olup iktidar ilişkileri seviyesine çıkartılmamış olması olabilir. Bir başka güçlü ihtimal ise Dünya'nın birçok ilklerin vatanı olan Doğu'yu çok sonradan keşfetmiş olmasıdır.

Batı'da, özellikle de ABD'de bir pasif direniş biçimi olarak sivil itaatsizliğin hem bir kavram, hem de pratikte bir eylem olarak ortaya çıkabilmesinde gerekli bilgi birikiminin ve elverişli siyasal ortamın çağdaşlarına nazaran biraz daha müsait olduğu söylenebilir. Bunu Fransız siyasi düşünür ve tarihçi Alexis de Tocqueville'nin (1805 – 1859) kaleme aldığı *Amerika'da Demokrasi Üzerine* (1835, 1840) adlı eserinden de anlamak mümkündür. Öte yandan yazar Amerikan hayranlığını da satırlara dökmekten çekinmemiş, hak ve hukukları konusunda talepkâr Amerikan toplumunu benimsemiştir. ABD gezisinin ardından ele aldığı söz konusu eserde yaptığı gözlemlerini Avrupa ile karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Onun anlatımıyla, Avrupa'ya nazaran ABD toplumu anayasal düzene bağlı fakat genellikle hükümet eylemlerine karşı daha güvensizdir. Çok eskilerden beri okullardaki çocukların ne tür oyun oynayacağını, oyun kurallarının neler olacağını dahi yönetimin planlamasına bırakmadan halkın kendisi belirliyordu. Oysa Avrupalılar, mümkün olduğunca işlerin idaresini merkezîleştirir ve doğal olarak yönetim çok az sayıda insanın eline bırakılır. Bu durum az çok askeri bir düzene tekabül ettiğinden bütün yargı ve mahkemelerini bir kenara bırakarak pasif bir itaatin oluşumuna yol açar. Fakat Yeni Dünya'nın (ABD) sakinleri bu noktadan hayli uzaktır. Çünkü Amerikan toplumunda Tocqueville'nin yorumuyla herkes birlikte

ortak bir gaye için çaba göstermektedir. Fakat hiç kimse, aklının ve iradesinin iplerini çekerek aynı yoldan gitmek zorunda değildir.[116]

Öte yandan Tocqueville'den büyük ölçüde etkilenen John Stuart Mill de demokrasi üzerine özgürlük ve sivil itaatsizlik açısından önemli görüşler dile getirmiştir. Mill'e göre insanın bireysel özgürlüğü ile içinde yaşadığı toplum, dolayısıyla yönetim biçimi yakından ilişkilidir. Bu bağlamda liberal demokrasi, var olan yönetim biçimleri arasında özgürlüğe en çok müsait olanıdır. Bir ülkede ancak demokratik bir yönetim varsa bireyler kendilerine neyin iyi ve kârlı olacağını arama özgürlüğüne sahip olabilirler. Toplumsal koruma sayesinde kendini gerçekleştirmeye olanak bulmuş her bireyin ulaştığı faydaya karşılık bir borçlanmaya girmesi ve toplum halinde yaşamanın bir gereği olarak o toplumdaki diğer bireylere karşı belli bir sorumluluk üstlenmesi söz konusudur.[117]

3.3. Etik Bakımdan Direnme

Bireylerin egemenliği altında olduğu yasayı onaylamış olması, yabancı bir iradeye değil, kendi iradelerine itaat ettikleri anlamına geldiğinden, yasaya ahlaki bir itaat sorumluluğu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ahlaki sorumluluk, herkesin kendi sahibi ve kölesi olması ve kamunun iyiliği için çalışmak ile kendi mutluluğu için çaba göstermek arasında var olduğu kabul edilen çatışmanın içselleştirilmesinde kendini gösterir.[118]

Etik değerlendirme bireyin dünya görüşü içinde ele alınır ve "olması gereken" rasyonel davranışı ifade eder. Bu rasyonel davranış, bireyin iç dünyasında geliştiği ve vicdani kurallara dayandığı için açık ve şartsızdır. Ahlaki davranış uygun davranış biçimi olarak evrenseli amaçlar ve somut yaşam pratiğinde şekillenir. Bu süreçte önsel olarak mevcut hiçbir materyal içerikli ilkeye bağlı değildir.[119] Olması gereken davranışın emir niteliği, davranışın tasarımcısıyla uygulayıcısını ilgilendirir.

---

[116] Alexis de Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi*, Çev. Taner Timur, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, İstanbul 1962, s. 48-50.
[117] U. K. Odabaş, "John Stuart Mill'in Düşüncesinde Özgürlük Sorunu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *22*(Özel Sayı 3), 2018, s. 2688.
[118] H. Arendt, *a.g.e.* 1972, s. 84.
[119] Mehmet Tevfik Özcan, "Etik Değerlendirme ve Sosyo-Etik Grup Yargısı", Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi Arşivi, Haz., Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul 1995, s. 148.

Ahlaki olan, hayata geçirilmedikçe sadece düşünce ve hayal olarak kalır. Antik Yunan filozofu Demokritos ahlakı şöyle tanımlamaktadır:

"Kötülük etmekten, bizi korku değil, neyin doğru olduğu duygusu alıkoymalı. İyi olmak demek, kötülük yapmamak ve aynı zamanda kötülüğü istememektir. Önemli olan, iyi söz değil, iyi davranıştır. Pers kralı olmaktansa tek bir nedensellik yasası bulmayı yeğlerim".[120]

Sivil itaatsizliğin etik (ahlak) temeli Kant'ın ahlak anlayışını barındırmaktadır.[121] Ona göre insanın diğer canlılardan en temel farkı neyi yapabileceğine karar verebiliyor olmasıdır. Kant bu seçim yapabilme olgusunu "istek" kavramı ile ifade etmiştir. İstemenin üç derecesi olup bunlar duyunun baskısıyla hayvansal isteme, duyunun etkisiyle hissi isteme ve ahlaki özgürlüğün ön basamağı olan, iyi ve faydalıyı amaçlayan pragmatik istemedir. İnsanın isteme kabiliyeti dış etkenlerle değil de akıl tarafından yönlendirildiği takdirde, insan özgürlüğüne kavuşur ve istek, iradeye dönüşür. Ahlakiliğin temeli olan bu özgürlüğün gerçekleşmesinin tek yolu, insanın hayvani özelliklerinden kurtulup, saf aklın buyruğu altına girmesidir. Yani kısaca ahlaki bağlayıcılık aklın bir ürünüdür ve temeli orada aranmalıdır. Ahlakilik, her türlü kişisel duygu, ilgi ve amaçların ötesine geçebilen davranışlardır. Bu bağlamda ahlaki bir ödev veya vazife sadece vazife olduğu için ve vazifeye olan saygıdan dolayı yerine getirildiğinde saf iyilik olan iyi irade ve ahlakilik sergilenmiş olur.[122]

---

[120] Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*, çev. Mete Tunçay, Cilt I, baskı: 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989, s. 178.
[121] Nurettin Topçu, *İsyan Ahlakı*, 2. B., *çev*. Mustafa Kök, Musa Doğan, Dergah Yayınları, İstanbul 1998, s. 28-30.
[122] Duran, M. S., "Kant'ın Ödev Ahlakı Üzerine", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, (6), 2017, s. 61, 71-73.

4. PASİFLİK VE PASİF DİRENİŞ

4.1. Şiddet Dışılık Bağlamında Pasif Direniş

Bilinen en eski çağlardan beri şiddet bir kötülük türü olarak toplumlar tarafından hep kınanan bir eylemdir. Buna hem halk edebiyatında hem de dini metinlerde rastlamak mümkündür. Bu yüzden şiddet içeren bir eylem kötülük, şiddetsiz bir eylem ise iyilik olarak halk bilincinde karakterize edilmiştir. Şiddet dışı veya yaygın bilinen adıyla pasif direnişi doğru kavramak, hem "şiddet" hem de "pasif" sözcüğüne yüklenen anlamları ve akıllarda uyandıran çağrışımlarını doğru bilmekten geçer.

"Şiddet" sözcüğü TDK sözlüklerine göre Türkiye Türkçesine Arapçadan geçmiş olup bir devinimin, bir gücün, bir davranışın derecesi, yeğinlik ve sertlik anlamlarına gelmektedir. Ayrıca bir devinimden doğan gücü ve mecazi olarak da duygu ya da davranışta aşırılığı ifade etmek için kullanılmaktadır. Konu edindiğimiz anlamı ise karşıt tutumda, görüşte olanlara kaba kuvvet kullanma ve sert davranma eylemini tanımlamada kullanılan anlamıdır.[123] İngilizce karşılığı olan "violence" sözcüğü de aşağı yukarı aynı anlamları taşımaktadır.[124] Şiddetin zıttı veya yokluğu anlamında ise günümüzde de bir kavram haline gelen "şiddet dışılık" veya "şiddetsizlik" sözcüğü kullanılmaktadır. İngilizcedeki karşılığı ise "nonviolence"'dir.

Konumuzla alakalı ikinci önemli sözcük ise Türkiye Türkçesine Fransızcadan geçmiş olan "pasif" sözcüğüdür. TDK'ye göre Türkçedeki anlamları edilgin, edilgen ve çekingen, durgundur. "Edilgen" sözcüğünün açılımı ise yine aynı kaynakta hareketi, etkisi olmayan, pasif ve bir şeye karşı tepki göstermeyen, etkinliği olmayan, başkasının etkisinde kalan, münfail, pasif, etkin karşıtı olarak izah edilmektedir. İngilizcesi "passive" olan sözcüğün Oxford sözlüğündeki açılımı da yine buna benzerdir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında bir pasif direniş biçimi olan sivil itaatsizliği tanımlarken ek olarak şöyle denilebilir: sivil itaatsizlik bir eylem olarak şiddetsiz, bir tutum olarak ise şiddetli bir eylemdir. Bir başka deyişle ve daha da ileri giderek: sivil

[123] "Şiddet" sözcüğü için Bkz. https://sozluk.gov.tr/ (27.01.2022).
[124] "Violence" sözcüğü için Bkz. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/ (27.01.2022).

itaatsizlik bir eylem olarak pasif, tutum ve katılım olarak ise aktif bir eylemdir. Bu tanımlamanın tutarlılığını ortaya koyabilmek için önce sivil itaatsizliğin öncülerinin bu konudaki düşünce ve eylemlerine daha sonra ise örnek olarak geçmişte yaşanmış bazı sivil itaatsizlik eylemlerine bakmak gerekir. İlk olarak Sokrates'e baktığımızda daha çok vicdani retçi yanı ağır basıyor olsa bile bir pasif direnişçi olarak ölümünü göze alacak kadar davasına sımsıkı bağlı olduğu görülmektedir. Antik Çağ'a nazaran yasalar ve şartlar kat kat iyi olsa bile Thoreau döneminin para cezası, hapis ve sürgün gibi olası her yaptırımını göze almış, hayatı boyunca haksız bulduğu uygulamalara şiddetle karşı çıkmış ve düşüncelerini aktif bir şekilde dile getirmiştir. Şiddetsiz veya pasif direnişin küçümsenmeyecek kadar başarılı ve etkili olduğunun en belirgin örneği Gandhi'nin hayatı boyunca sürecek olan mücadelesidir. O sadece hayatın bir alanını ya da tek bir anını kapsayan stratejik şiddet dışılığı öngörmemiştir. Onun şiddet dışılığı, bütün yaşamı içine alan bir inançtır. O öyle inanç ki güçlü kararlılık, cesaret ve sürdürebilirlik istemektedir. Bunu Gandhi'nin şu sözlerinden de anlamak mümkün: "*Şiddet dışı kalırsak, nefret her şeyde olduğu gibi kullanılmamaktan solup gidecektir.*"[125]

Kısacası pasif direniş biçimi olan sivil itaatsizlik bir davranış olarak şiddetsiz, pasif fakat hedefinden çabuk dönen veya hedefine ulaşmadan kolayca bastırılıp susturulan anlık bir eylem değildir. Ciddi haksızlıklar karşısında haksız buldukları uygulamaya karşı sonuna kadar açıkça direnen, düşüncelerini açık ifade ederek kitlelerin vicdanına hitap eden ve aynı zamanda her türlü cezai yaptırımı göze alacak kadar cesaretli, kendinden emin ve davasına sadık bireylerce sergilenen bir eylemdir. Bu sayılanları karşılamayan bir eylem tanımın dışında veya yarım kalmış bir eylem olacaktır. Örneğin "Montgomery Otobüs Eylemi" amacına ulaşana kadar uzun bir süre devam etmiştir. Fakat bu sivil itaatsizlik eylemlerinin her zaman başarılı olduğu anlamına gelmez. Bazen amaç sadece soruna kamu dikkatini çekmek veya yetkililere gereken mesajı vermekten ibarettir. Bunun Türkiye'deki en iyi örneği "Cumartesi Anneleri" adıyla bilinen eylemlerdir.[126]

---

[125] Thomas Merton, *a.g.e.*, s. 67,73.

[126] Banu Dağtaş, Erdal Dağtaş, "Sivil İtaatsizlik Örneği Olarak "Cumartesi Anneleri" Eylemlerinin Türkiye Basınındaki Sunumu", *Kültür ve iletişim*, 10(19), 2007, s. 78.

4.2. Eleştirel Açıdan Sivil İtaatsizlik

Pasif direnişin özellikle de sivil itaatsizlik eylemcilerinin yasalara karşı gelmeyi teşvik ettiği ve yasaları zayıflattığı yönünde iki ana eleştiri mevcuttur.[127] Fakat sivil itaatsizlik eylemi sistemin tümüne değil, ciddi ve tekil haksızlıklara karşı direnen bir eylem olduğundan anayasal düzeni tehdit edecek büyüklükte değildir. John Rawls'a göre bilinerek yapılan haksızlık doğal olarak ya teslimiyeti ya da direnişi beraberinde getirir. Teslimiyet haksız davranışı teyit edeceğinden devamına yol açacaktır. Bu yüzden Rawls haksızlığın giderilmesi için mantıklı politik çağrı yapılmasını önermektedir. Ona göre sivil itaatsizlik yasa karşıtı olmasına rağmen, anayasal bir sistemi korumanın ahlaki olarak savunulabilecek doğru bir yoludur.[128] Çünkü gerçek bir sivil itaatsizlik eylemcisi yasaya itaatsizliğini yasaya olan sadakatinin sınırlarını aşmayacak şekilde ortaya koyar.[129] Ancak, haklı taleplerden dolayı sivil itaatsizlik iç barışı tehdit etmeye başlarsa, bunun sorumlusu eylemciler değil, yetkilerini kötüye kullanarak böyle bir direnişin ortaya çıkmasına neden olan yönetimdeki yetki sahipleridir.[130]

Sivil İtaatsizlik eserinde Thoreau herkesin ne tür bir hükümete saygı duyabileceğini söyleyebilmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Böylece bu, istenilen hükümete ulaşmanın ilk adımı atılmış olacaktır.[131] Türkiye'de sivil itaatsizlik üzerine yazıları ve konuşmalarıyla bilinen Hayrettin Ökçesiz ise sivil itaatsizliğin amacının anayasal sistemi tahrip etmek değil anayasa sınırları içinde kalarak, bir düzeltmeyi gerçekleştirmek ya da bu yapıda meydana gelen bir yozlaşmanın önünü almak, bu sırada iktidarın buyruklarına karşı gelen bir yurttaş eylemi olduğunu belirtmektedir. Kısaca sivil itaatsizlik, hukuk devletinde hak ve özgürlüklerin krize sürüklendiği yerde, "bir düzeltim çabası" olarak yurttaşlar tarafından kullanılan meşru ama yasal

[127] Richard Lichtman, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, Vadi Yayınları, İstanbul 1999. s. 132.
[128] John Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", *Sivil İtaatsizlik* içinde, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2018, s. 71.
[129] John Rawls, (2011) "Sivil İtaatsizliğin Gerekçelendirilmesi", *Cogito* içinde, (S:67), Sivil İtaatsizlik, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları. s. 173.
[130] H. Arendt vd., *a.g.e.,* s. 78.
[131] Thoreau, *a.g.e.,* s. 9.

olmayan bir araçtır.[132] Dolayısıyla sivil itaatsizliğe yönelik eleştirilerin ve endişelerin gerçeklik payının büyük olduğunu söylemek güçtür.

Rawls ve Arendt gibi düşünürler pasif direnişi özellikle de sivil itaatsizliği geçmişte baskıcı, totaliter rejimlere karşı başarı sağladığı görülmüş olsa bile daha çok adil bir toplum içinde olumlu sonuç elde edebileceğini savunmuşlardır. Hatta pasif direnişin ustası Gandhi bile pasif direnişin ve şiddet dışılığın mekân ve zaman gözetmeksizin her durumda Nazi Almanya'sı gibi terör bir gücün karşısında bile etkili olacağını savunurken, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra fikrini tekrar gözden geçirmiş ve tüm sömürücü güçlerin tepkisinin aynı olmayabileceğini kabul etmiştir.[133] Fakat Rusyalı yazar Dostoyevski'nin de dediği gibi: "*Duvarı yıkmaya gücüm yetmiyorsa kendimi parçalayacak değilim elbette. Ama önümde duvar var diye boyun eğmeyi de kabullenemem.*"[134]

Yine de adil olmayan totaliter bir rejimde sivil itaatsizliğe veya pasif direnişe ne ölçüde başvurulabileceği ve ne ölçüde etkili olabileceği tartışma konusudur. Totalitarizmin ne olduğu konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Arendt'e göre totaliter rejimlere özgü iki özellik vardır: evrensel geçerlilik ve istikrarsızlık. Evrensel geçerlilik bu tür baskıcı rejimlerin ideolojik mutlak doğruları olup, zamandan ve mekândan bağımsız dünyanın her yerinde geçerli olduğunu iddia etmektedirler. Oysa bu doğrular liderlerin ya da partilerin kararlarıyla sık sık değişebilmektedir. Bu durum onların ikinci özelliği olan istikrarsızlığı beraberinde getirmektedir. Yani bugün doğru olan yarın yanlış, bugün kahraman olan yarın hain olabilir. Totaliter rejimlerin bir başka özelliği ise neredeyse toplumun tamamına kontrol edebiliyor olmalarıdır. Muhalefet susturulmuş olup çeşitlilik, çoğulculuk yasadışıdır. Hans Saner'e göre totaliter rejimlerde bireylerin ya da grupların aleni eylemler olan sivil itaatsizlik eylemlerine girişmeleri düşünülemez. Bu durumda sadece caniyane eylemlere katılmama ve baskıyı içten onaylamama gibi genel bir sorumluluk beklenebilir. Aynı şekilde Arendt, pasif direniş olarak yapılabilecek tek şeyin kötülüğe ortak olmamak ve bu anlamda kamusal alandan çekilmek olduğunu

---

[132] Hayrettin Ökçesiz, "Hukuk Kültürünün Yapısını Nomos-Physis (Toplum-Kültür-Doğa) Çevresinde Yedi Üçüzlü Bir Kurguyla Açıklama Şemasında Egemenliğin İrdelenmesi", *13. STK Sempozyumu*, 27-28 Haziran, İstanbul 2003, s. 11-13.
[133] Thomas Merton, *a.g.e.*, s. 116.
[134] Fyodor Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 22.

belirtmiştir. Az ya da çok adil ve kendini bu ya da şu şekilde demokratik olarak tanımlayan bir rejimde ise yazılı bir anayasa vardır, fakat fazla dikkate alınmıyor olsa bile ciddi haksızlıkları hedef alan pasif bir eylemde yasalar referans olarak kullanılabilir. Çünkü bu tür ülkelerde demokratik görünme ve belli bir meşru zemine oturma çabası vardır. Bu yüzden pasif sivil direniş ileride yaşanması, var olması istenen ilişkiler için ilk adım olabilir ve kamu vicdanına hitap ederek bir kamusallık yaratabilir. Yoğun kamplaşmanın söz konusu olduğu toplumlarda ise ortamın yumuşamasına ve diyalog kurulmasına katkı sağlayabilir.[135]

Öte yandan bu tür rejimlerde eylemcilerin niyetlerinden bağımsız olarak yapılan eylem sabote edilebilir. Hükümet güçlerince dağıtılıp sonra taraflı veya yandaş medya aracılığıyla eylem ve eylemciler kötülenebilir. Bundan dolayı eylemcilerin eylemlerine ve hedeflerine sadık kalmaları ve kendilerini doğru ifade edebilmeleri hayati öneme sahiptir.[136] Barışçıl pasif direniş eylemlerinin o ya da bu şekilde sonradan şiddetli olaylara dönüştüğü, çeşitli medyalarca farklı anlatıldığı yakın tarihte bile sık yaşanan olaylardan biridir. Türkiye'de buna en çok benzerliği ile akıllara kazınan olay 2013 yılında yaşanan Gezi Parkı olaylarıdır.[137] Bu yönüyle yakın tarihe damgasını vurmuş bir başka olay ise Ocak 2022 tarihinde Kazakistan'da yaşanan protestolardır.[138] Örnek her iki olayda da eylemler barışçıl ve pasif bir biçimde seyrederken belli bir yerden sonra orantısız gücün de söz konusu olduğu şiddetli bir çatışmaya dönüşmüştür. Ayrıca eylemcilerin iyi niyetli olmasına rağmen kendilerini yanlış tanıtmaları veya yeterince samimi ifade edememeleri istenilen desteği alamamalarına neden olabilmektedir. Örneğin 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'de kadın hareketlerinin toplumda pek sıcak karşılanmayan solcu kesimlerce temsil edilmesi kitlelerin kadın haklarına olan ilgisini çekmekte başarısız

[135] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s. 20-23.
[136] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s. 24.
[137] Gezi Parkı olaylarını medya ve gerçeklik açısından ele alan makale için: Bkz. H. Topbaş, Umur Işık, "Kurgu ile Gerçeklik Arasında Gezi Parkı Eylemleri ve Soysal Medya", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, *4*(1), 2014, s. 197-230.
[138] Konuyla ilgili haber için: Bkz. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59933789 (02.02.2022).

olmuştur.[139]

John Rawls "Sivil itaatsizlik teorisinden çok şey beklememek gerekir" der. Ona göre sivil itaatsizlik demokratik toplumun prensiplerini benimseyenler arasındaki düşünce ayrılıklarını gidermeye yarayan bir araç niteliği görmektedir ve teori sadece sivil itaatsizliğin yasal demokratik otorite karşısındaki rolü ve uygunluğuyla sınırlıdır.[140] Rawls'un ortaya attığı sivil itaatsizlik teorisi onun ifadesiyle az ya da çok adil, yani demokratik bir yönetimin söz konusu olduğu bir alan için geçerlidir. Oysa tarih, adil demokratik bir toplumda olma özelliğini taşımayan birçok sivil itaatsizlik ve benzeri pasif direniş eylemlerine tanık olmuştur. Fakat katı bir rejimde yapılan pasif direniş eylemlerinin başarısı eylem büyüklüğüyle orantılı olmuştur. Örneğin Nazi Almanyası döneminde birkaç öğrenciyle gerçekleştirilen savaş karşıtı Beyaz Gül eylemi çabuk ve acımasız bastırılırken aynı dönemde Danimarka'da ulusal çapta gerçekleşen Yahudileri kurtarma eylemlerinin önüne geçilememiştir.

Pasif direnişin önemi ve başarısı konusunda Türkiye Türkçesine aktarılmış belki de en iyi kaynaklardan birisi Erica Chenoweth ve Maria Stephan'ın kaleme aldığı *Sivil Direniş Neden İşe Yarar: Şiddetsiz Çatışmanın Stratejik Mantığı* adlı çalışmasıdır. Çalışma, yakın Dünya tarihinde yaşanmış aktif ve pasif direnişleri inceleyerek ve istatistiğe dökerek karşılaştırmakta ve pasif direnişin önemini ortaya koymakta oldukça başarılıdır. Çalışma daha çok pasif sivil direnişle gerçekleşen devrimleri konu edinmektedir. Çalışmada ulaşılan konumuz açısından önemli bulguları kısaca özetleyecek olursak; şiddetsiz direnişçiler silahlı direnişçilere nazaran daha fazla katılımcı sağlarlar. Şiddet kullanan direnişçiler çabuk bastırılabilir ve dolayısıyla eylemleri kısa sürürken pasif direniş eylemleri uzun soluklu devam etmeye daha elverişlidir. Barışçıl gösteriler Dünyada ve ülke içerisinde daha fazla destek görür. Hatta iktidar yanlılarının bile bir kısmını kendine çekerek yönetici kesimin bölünmesini sağlayabilir. Şiddetsiz direnişlerin başarısını belirleyen önemli etkenlerden birisi de katılımcı sayısıdır. Yapılan araştırmalara göre bir başka önemli

---

[139] Pınar Selek, Ahtapota Karşı Kesişen Mücadeleler: Türkiye'de Feminist ve Anti-Militarist Hareketler. *Şiddet, Siyaset ve Medenilik: Karabasanlar İçinde Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 24.

[140] H. Arendt vd., *a.g.e.*, s. 56-57.

etken ise güvenlik güçlerinin taraf değiştirmesidir. Ayrıca bağımsızlık mücadelesi gibi geniş bir seferberliği kapsayan silahlı mücadelelerin şiddetsiz bileşenleri en az askeri bileşenleri kadar önemlidir. Şiddetsiz direnişler maliyet açısından da şiddetli direnişlere nazaran daha karlıdır. Bildiğimiz üzere şiddetli aktif direnişler daha fazla yaralanmalara, ölümlere ve yıkımlara yol açmaktadır. Üstelik direniş başarıya ulaşsa bile geçiş süreci şiddetsiz direniş sonrası gibi yumuşak değil aksine soğuk ve sert geçmektedir. Şiddetle kontrolü sağlamış bir hükümet kendinden önceki hükümet yandaşlarına kin duyacağından ve güvenemeyeceğinden bu geçiş süreci uzun bir zaman alabilmektedir. Pasif bir direnişle iktidara gelen hükümetlerse aksine bu süreci daha çabuk atlatmakta ve toplumu çabuk kendilerine adapte etmektedirler. Bu yüzden şiddetsiz bir yöntemle iktidara gelen hükümetler kitlelerin yoğun desteğini aldığından daha uzun ömürlüdür. Kitlelerin desteğiyle başa gelen iktidarlar demokrasiye daha yatkın ve halkın taleplerine daha açık duyarlıdırlar.[141] Doğrudan sivil itaatsizlikle ilişkilendiremesek de bu bulgular ışığında, genel olarak günümüz şartlarında pasif sivil direniş biçimlerinin silahlı veya şiddetli direnişlere nazaran daha olumlu sonuçlarının olduğu söylenebilir.

[141] Erica Chenoweth, Stephan Maria J., *Sivil Direniş Neden İşe Yarar: Şiddetsiz Çatışmanın Stratejik Mantığı*, Çev. A. Kadir Gülen, Phoenix Yayınevi, Ankara 2018. s. 114-120.

SONUÇ VE ÖNERİLER

En eski zamanlardan beri insanlık kötülüğü kınamış, iyiliği ise yüceltmiştir. Gerek dini gerekse halk edebiyatı metinlerinde barış, düzen, doğruluk, dürüstlük, sevgi ve dayanışma gibi iyiliklere hep değer verildiği ve öğütlendiği görülmektedir. Bu öğütler bazen dini bazense felsefi yollarla aile içi kurallardan ülke içi kurallara kadar yazılı ve yazılı olmayan yasaları etkilemiştir. Bu itaatin nerede doğduğuna ve üretildiğine de işaret etmektedir. Ayrıca iyinin tanımını yapmak çok da basit değildir. Örneğin adil ve ahlaki olan iyidir dersek, adilin ve ahlakın tanımı yerden yere değişmektedir. Dine göre kesin bir tavırla Tanrı'nın kitabına uygun olan adil ve ahlakidir denilmekteyken, felsefede konu bundan daha derin ve karmaşık olup, eleştirel aklın meyveleriyle doludur. Hangisinin ağır bastığı fark etmeksizin insan inandığı ve içselleştirdiği doğrularla iyi olandan yana olma eğilimi içinde olmuştur. Tıpkı vicdanına kulak vermiş olan Sokrates gibi.

İktidarların insanlık kadar eski olduğu güçlü iddialar arasındadır. İktidar sahipleri yönettikleri ülke içinde hep en fazla güce, zenginliğe ve dolayısıyla yetkiye sahip kimseler olmuştur. Fakat ne kadar güçlü olsalar da yetkileri yurttaşların sabrıyla orantılıdır. Antik Çin ve Yunan düşünürleri bu sabrın sınırları konusunda epey düşünmüşler ve farklı görüşleri ortaya atmışlardır. Asıl sorun sınırlar aşıldığında "Ne yapılmalı?" sorusudur. Eğer direnmeliyse nasıl, ne zaman, ne durumda ve ne kadar direnmeli soruları ile beraberinde direnme hakkı kavramı da doğmaktadır. "Böyle bir hak varsa meşru mudur?" sorusu ise günümüze kadar uzayan uzun bir tartışma konusu olmuştur. Fakat din adamları direnmek yerine yurttaşa sabır padişaha akıl dilemeyi vaaz etmişlerdir.

İnsanlığın bilgisi biriktikçe toplumları idare etmek, kabaca uyutmak o kadar zorlaşmış ve artık ince bir iş haline gelmiştir. Yine de iktidarlar kimi zaman keyfi kimi zaman daha fazla verim için vatandaşın sabrını zorlamışlardır. Bu durum iktidar ve uyruk arasında çatışmalara yol açmıştır. Bu çatışmalar Yakın Çağ tarihine kadar genelde şiddet içerikli aktif bir biçimde gerçekleşmiştir. Düzeni tesis edebilmek ve barışı koruyabilmek için ilk başlarda sadece yönetilenleri daha sonra ise yöneticileri de kapsayan dünyevi yasaları kabul etmek zorunda kalmışlardır. Böylece eleştiri okları da yöneticilerden yasalara doğru kaymıştır. İtaat sorunu da anayasal

metinlerde belirtilen hak ve yükümlülüklere göre belirlendiğinden daha çok yasalarla ilişkilendirilmiştir. Bir pasif direniş biçimi olan sivil itaatsizlik de tam bu ortamda ortaya çıkmıştır. Yani direnme hakkı ve meşruluğu konusu çok eskilere dayansa da modern anlamda sivil itaatsizlik kavramı oldukça yeni bir kavramdır.

Sivil itaatsizlik kavramı Henry David Thoreau'nun öncülüğünde sosyal liberalizmin ortaya çıktığı ve olgunlaştığı Batı toplumunda literatüre kazandırılmış ve ilk uygulaması da yine bu topraklarda gerçekleşmiştir. Fakat asıl popülerliğini Mohandas Karamçand Gandhi sayesinde elde etmiştir. Gandhi pasif direniş ve sivil itaatsizlik kavramlarını Batı'dan aldıysa da bu kavramları Hindistan'ın zengin yerel kültürel değerleriyle bağdaştırarak adeta yeniden icat etmiştir. O sadece bir kavramı değil, onun tüm içeriğini Hintçeye çevirmiştir. Böylece en uç köylerden gelen okuma yazması olmayan bir Hint köylüsü bile demokrasi ve sivil itaatsizlik gibi kavramlar konusunda hiçbir fikri olmadığı halde ahimsa'yı (şiddetsizliği) himsa'dan (şiddetten) ayırt edebilmiş ve satyagraha'ya (şiddet dışı yöntemlerle direnişe) göre davranabilmiştir. Fakat buna karşın İngilizcesi "civil disobedience" olan söz konusu kavramın Türkiye Türkçesine doğrudan "sivil itaatsizlik" olarak çevrilmesinin çok da başarılı olduğu söylenemez. Çünkü Türkçe biliyor fakat sivil itaatsizlik konusunda bilginiz yoksa sadece "sivil itaatsizlik" kavramını duyarak veya böyle bir başlığı okuyarak ne tür bir itaatsizliğin söz konusu olduğunu anında anlamanız pek mümkün değildir. Öte yandan, Türk kültüründe ana babaya, büyüklere, otoriteye, yasalara itaat olumlu karşılandığından, itaatsizlik kelimesinin olumlu bir anlamda kullanılmasına pek sık rastlanmaz, dolayısıyla içinde itaatsizlik geçen bir kavramın olumlu algılanması çok kolay olmayacaktır.

Sivil itaatsizlik kavramının tanımları İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha net çizgilerle belirlenmiştir. Buna göre sivil itaatsizlik demokratik anlamda adil olan bir toplumda üçüncü tarafların haklarına ve genel anayasal hukuka saygı duyarak, tekil bir haksızlığa karşı ahlaki bir motivasyonla aleni olarak yapılan meşru ama yasal olmayan politik bir eylemdir. Temelleri adalet duygusuna ve evrensel ahlak anlayışına dayanmaktadır. Haksız olduğu düşünülen yasa veya uygulamanın değiştirilmesini amaçlayan bu eylemin ana silahı kitlelerin sağduyusudur. Bu yüzden haksızlığa kamunun dikkatini çekebilmek veya yasanın uygulanabilirliğini asgariye

indirmek için sembolik yasa ihlalinde bulunur. Eylemin zamanı, yeri ve şekli bellidir. Eylemciler eylemi önceden bildirirler ve kendilerini adaletine güvendikleri yargıçlara teslim ederler. Fakat adil olmayan veya totaliter katı rejimlerde daha çok sistemi tıkama: örneğin hapishanelerin kapasitesinin üzerinde bir kitleyi ihlale ikna etmek gibi yöntemler kullanılır. Bu durumlarda pasif direniş eylemlerinin başarısı katılımcı kalabalığının büyüklüğüyle orantılıdır. Pasif direniş yöntemleri pasiflik tanımından ötürü hafife alınsa da aktif direnişçi kitlesine nazaran pasif direniş eylemcileri daha eğitimli, bilinçli ve dolayısıyla davalarına bağlı bireylerden oluşmaktadır. Ayrıca sivil itaatsizlik ve pasif direniş yöntemleri adil bir toplum için geçerli sayılmasına rağmen katı rejimleri yumuşatmada da gayet başarılıdırlar. Üstelik şiddetsiz bir direnişle gerçekleşen devrim şiddet kullanarak başa gelmiş hükümetlere nazaran barış ortamına ve demokratik düzene daha çabuk geçiş yapabilmektedir.

Pasif direniş yöntemleri şiddet içermediğinden ve iyi niyetini samimi olarak ortaya koyabildiğinden normal şartlarda anayasal düzeni tehdit etmez. Ülkeyi ve toplumu herhangi bir zarara uğratmaz. Bir kışkırtma sonucu veya kişisel bir çıkar amaçlı ortaya çıkmaz. Gizli örgütlenmez. Eylem süresi makul sonucun elde edilmesine kadardır. Arkasından farklı bir eylem gelmez. Eylemciler eylem sonrası saklanma amaçlı olay yerini terk etmez veya saklanma gereği duymaz. Anayasada veya evrensel ahlak anlayışında yeri olmayan bir talepte bulunmaz. Aksi halde kavramın tanımına uymadığından sivil itaatsizlik yapmış olamazlar. Kendine güvenen bir demokrasi, aşırılığa veya aksiliğe kaçıldığı durumda bir uyarı ışığı olarak ortaya çıkacak olan bu tür yumuşak ve şiddetsiz direnişlerden korkmamalıdır. Haksızlık giderme amaçlı yapılan sembolik ihlallere yine de sembolik cezalar düşünülmelidir. Demokratik toplumun esenliği ve devamı için eğitim sisteminde demokratik değerleri ve pasif direnişi konu edinen kuramlara geniş yer verilmelidir.

KAYNAKÇA

Akal, Cemal Bâli, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, Dost Kitabevi Yay. 4. baskı, Ankara, 2000, s.209.

Aktan, Coşkun Can, "Tiran'lara ya Sürgün, ya Ölüm Antik Atina'da Tiranlık ve Lider Despotizmi'nden Kurtuluş Yolu: Siyasi Sürgün (Ostrasizm / Ostrakismos) ve Tiran Katli (Tiranside)", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 13 (2): 2021, s. 259-300.

Altunel, Mesude, "Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi", *TBB Dergisi, 93*, 2011, s. 443-458.

Arendt, Hannah. *Crisis of the Respublic (Cumhuriyetin Krizleri),* Harcourt Brace Jovanovich, New York 1972.

Arendt, Hannah vd., *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, *çev*. Yakup Coşar, yayına hazırlayan: Ender Ateşman, 5. baskı, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul 2018.

Aslan, Orhan, *Sivil itaatsizlik bağlamında vicdani ret Türkiye örneği* (Doctoral dissertation, İstanbul Bilgi Üniversitesi), 2008.

Aydın, Mustafa, "Kamusal alan ya da siyasetin ön bahçesi", *Sivil Toplum,* Cilt 1, Sayı 4, 2003, s. 7-18.

Bakır, Kemal, "Küresel Şiddete Karşı Evrensel Ahlâk: Tolstoy ve Tanrı'yla Barışık Anarşi", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı 81, Aralık 2017, s. 101-122.

Becermen, Metin, "Michel Foucault'da İktidar Sorunu", *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 17 (69): 2014, s. 209-261.

Birinci, Görkem, "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin Kısa Tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e." *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi,* 7.2, 2017, s. 73-74.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, "İnsan hakları evrensel beyannamesi", *İnsan&İnsan,* Sayı 61, 1948, s. 795-808.

Camus, Albert, *Başkaldıran İnsan*, 3. B., Çev. Tahsin Yücel, V Yayınları, İstanbul 1990, s. 11.

Chenoweth, Erica; Stephan Maria J., *Sivil Direniş Neden İşe Yarar: Şiddetsiz Çatışmanın Stratejik Mantığı*, Çev. A. Kadir Gülen, Phoenix yayınevi, Ankara 2018.

Çapar, Selim; Yıldırım, Şükrü, "Hobbes ve Locke'un Devlet Düşüncesine Katkıları", *Türk İdare Dergisi*, Sayı: 474. Haziran 2012, s. 77-102.

Çetin, Halis, "Liberalizmin Temel İlkeleri", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1. 2001, s. 219-237.

Dağtaş, Banu; Dağtaş, Erdal, "Sivil İtaatsizlik Örneği Olarak "Cumartesi Anneleri" Eylemlerinin Türkiye Basınındaki Sunumu", *Kültür ve İletişim*, 10(19), 2007, s. 71-104.

Dağtaş, Erdal (derleyen), *Türkiye'de Sivil İtaatsizlik, Toplumsal Hareketler ve Basın,* Ütopya yayınevi, Ankara 2008.

Demirci, Sinem, "Rosa Parks ve Montgomery Otobüsü", *Hacettepe Üniversitesi İngiliz Edebiyatı ve Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi, http://www.iekaum.hacettepe.edu.tr/Rosa_ Parks_ve_Montgomery.pdf*. (21.01.2022)

Demirtürk, Lale, "Henry Davıd Thoreau: Amerikan Aşkıncı Aktivisti ve Sivil İtaatsizlik", *Varlık Dergisi,* Sayı 1308, Eylül 2016, s. 77-88.

Dostoyevski, Fyodor, *Yeraltından Notlar,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Duran, M. S. "Kant'ın Ödev Ahlakı Üzerine", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, (6), 2017, s. 57-84.

Durmuş, Hocaoğlu, "Sivillik ve Demokrasi", *Yeni Türkiye Dergisi*, S: 18, 1997, s. 106.

Dyson, Robert. *Aquinas: Political Writing.* Cambridge University Press. Cambridge 2002.

Ekici, Ekrem, "Hobbes ve Rousseau: Toplumsal sözleşme kuramı" *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 6, 2006, s. 78-89.

Emerson, Ralph Waldo, *Essays: Second Series,* in *The Complete Writings of Ralph Waldo Emerson,* vol. 1, 1929, p. 302.

Erkeker, Merve Bilici, *Sivil itaatsizlik: Dünyadan ve Türkiye'den örnekler* (Master's thesis, Kırıkkale Üniversitesi), 2018.

Foucault, Michel. *Hapishanenin Doğuşu*, *çev*. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 5. baskı, Ankara, 2001, s. 202.

Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*, *çev*. I. Ergüden, O. Akınhay. Baskı: 5. Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016.

Fromm, Erich, Sahip Olmak ya da Olmak, B. 6., Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, İstanbul 1993, s. 210-212.

Gergerlioğlu, Ufuk, "Vergi İsyanlarının Psikolojik ve Sosyolojik Açıdan Değerlendirilmesi: "Poujade Hareketi", "Viski İsyanı" ve "Erzurum Vergi İsyanları" Örnekleri", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, Sayı 58, 2012, s. 95-105.

Gönen, Yakup, "İnsan Haklarının Korunma Yöntemi Olarak Sivil İtaatsizlik", *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, s. 116, Ekim 2011, s. 14.

Göze, Ayferi, "On Altıncı Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme", *İHFM,* C: XXXIV, S: 1-4, 1968, s. 250.

Gülgün, Sabahettin, "Vergiye Karşı Direnme Biçimlerinden Agresif Vergi Planlaması: Kavram, Terminoloji ve Unsurları", *Vergi Sorunları Dergisi*, Sayı 327, Aralık 2015, s. 132-153.

Gülenç, Nihal Petek Boyacı, *Platon'da bilgi-iktidar ilişkisi*, (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2013, s. 175.

Haag van den Ernest, *Political Violence and Civil Disobedience (Siyasi Şiddet ve Sivil İtaatsizlik)*, Harper &Row Publishers, New York 1972. s. 8-9.

İnaç, Hüsamettin; Altuntaş, Uğur, "Demokratik Bir Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik: John Rawls ve Jürgen Habermas Tartışması Ekseninde Meşruluk Analizi", *Akademik Bakış Dergisi,* Sayı 52, Celalabat 2015, s. 402-421.

José, Bové; Gilles, Luneau, *Sivil İtaatsizliğe Çağrı,* Çev. Işık Ergüden, 1. baskı, İletişim yayınları, İstanbul 2006.

Kalafatoğlu, Tağ Şermin, "Küreselleşme Karşıtı Hareket", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, 2013, s. 143-193.

Kalkır, Nurcan, "Konfuçyüs' ün Yönetim Anlayışı Üzerine Bir Analiz", *Current Research in Social Sciences*, *4*(3), 2018, s. 97-107.

Kamil, Can, "Tirana Direnmek: Salisburyli John ve Thomas Aquinas Karşılaştırılması", *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 5.2, 2020, s. 281-294.

Kapani, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, baskı: 6, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

Karaosmanoğlu, Ali; Behice, Özlem Gökakın, "Türkiye'de Sivil-Asker İlişkisinin Unutulan Boyutları", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 27, Güz 2010, s. 29-50.

Kaya, Burcu; Suat, Gezgin, "Medyanın Sivil İtaatsizlik Olgusuna Yaklaşımı", *İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü,* 2005, s. 37.

Kaya, Mustafa, "Rousseau'da Savaş ve Barış Üzerine", *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR*), 5.26, 2018, s. 2659.

Kayapınar, Akif, "Modern Siyaset Tasavvurunun Paradigmatik Öncülleri", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı 37, 2014, s. 41.

Kırlı, Özlem, "Sivil İtaatsizlik ve Henry David Thoreau", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 48, 2015, s. 445-459.

Kohn, H. Richard, "Askeriyenin Sivil Kontrolü Üzerine Bir Deneme", *Liberal Düşünce Dergisi*, Çeviren: Burcu K - Özlem Ç.Y, Sayı 85, Kış 2017, s. 105-115.

Kovel, Joel, *Tarih ve Tin, Özgürleşme Felsefesi Üzerine Bir İnceleme, çev.* Hakan Pekinel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1994.

Kurt, Abdurrahman, "Toplum ve Din", *Sosyolojiye Giriş*, Editör. İhsan Sezal, Martı Kitap ve Yayınevi, Ankara, 2002.

Küçüktaşdemir, Özgür, "Ceza Hukuku Bağlamında Sivil İtaatsizlik Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Ankara Üni. Hukuk Fak. Dergisi*, Cilt 65, Sayı 4, 2016, s. 2195-2239.

La Boetie, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, 2. B., Çeviren ve Yorumlayan: Mehmet Ali Ağaoğulları, Ankara: İmge Kitabevi, 1995.

Lichtman, Richard, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, Vadi Yayınları, İstanbul 1999.

Merton, Thomas, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, Çev. Seda Çiftçi, 2. baskı, Kaknüs yayınları, İstanbul 2003, s.50.

Münci, Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 6. B., AÜHF Yayınları, Ankara 1981, s. 302.

Mehmet, Evren, "Locke ve Rousseau'nun doğa durumu ve mülkiyet anlayışlarının karşılaştırılması", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, 2015, s. 37-38.

Mızrak, Dilan, "Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret ve Sivil İtaatsizlik", *TBB Dergisi,* Sayı 116, Ankara 2016, s. 113-134.

Mutlu, İlker Erdem, ""Özgürlüklerin Şiddeti"nden "Şiddetin Özgürlüğü"ne: Sosyo-hukuksal Gelişimi İçinde Terör Kavramına Ulusötesi Etik Yaklaşım Mümkün mü?", *TBB Dergisi,* Cilt 28, Sayı 123, Mart 2016, s. 383-418.

Mustafa, Nevin A., *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet, çev*. Vecdi Akyüz, İz Yayınları, İstanbul 1990.

Nişancı, Şükrü, *Sivil İtaatsizlik: İyi Vatandaş Olmak mı İyi İnsan Olmak mı?*, Etkileşim yayınları, İstanbul 2013.

Odabaş, U. K., "John Stuart Mill'in Düşüncesinde Özgürlük Sorunu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (Özel Sayı 3), 2018, s. 2685-2699.

Olgun, Hakan, "Kutsalın Havzasında Seküler Devlet ve Sivil Toplum", *Sivil Toplum*, Sayı 3(10), 2005, s. 39-49.

Okandan, Recai Galip, "Çin'de Devlet ve Devletle İlgili Görüşler", *Journal of Istanbul University Law Faculty*, *10*(1-2), 1944, s. 87.

Ökçesiz, Hayrettin, "Hukuk Kültürünün Yapısını Nomos-Physis (Toplum-Kültür-Doğa) Çevresinde Yedi Üçüzlü Bir Kurguyla Açıklama Şemasında Egemenliğin İrdelenmesi", *13. STK Sempozyumu*, 27-28 Haziran, İstanbul 2003, s. 11-13.

Ökçesiz, Hayrettin, *Sivil İtaatsizlik*, Legal Yayıncılık, İstanbul 2011.

Özcan, Mehmet Tevfik, "*Etik Değerlendirme ve Sosyo-Etik Grup Yargısı*", Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi Arşivi, Haz., Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, İstanbul 1995, s. 148.

Özhazinedar, Tuba, "Soğuk Savaş Döneminin 68 Olaylarına Etkisi", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 6, 2021, s. 151-179.

Özmakas, Utku, ""Homo Homini Lupus" Sözü Üzerine" *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 19.1. 2020, s. 201.

Öztürk, Armağan, "Egemenliğin Cumhuriyetçi Yapı Sökümü: Machiavelli, Rousseau ve Ulus Devlet", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 16 (58), 2020, s. 85-106.

Popper, Karl, *Açık Toplum ve Düşmanları*, C. I, 2. B., Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989.

Rawls, John, *Bir Adalet Teorisi, çev*. Vedat Ahsen Coşar, Phoenix yayıncılık, Ankara 2017.

Rawls John, "Sivil İtaatsizliğin Gerekçelendirilmesi", içinde *Cogito*, (S:67), Sivil İtaatsizlik, İstanbul 2011, Yapı Kredi Yayınları.

Ritzer, George, "Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 2014, s. 165-169.

Russell, Bertrand, *İktidar*, 2. B., *çev*. Alev Türker, Cem Yayınları, İstanbul 1994.

Sartory, Giovanny, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, *çev*. Tuncer Karamustafaoğlu, Mehmet Turhan, Yetkin Basımevi, Ankara 1993.

Scott, J.C., *Tahakküm ve Direniş Sanatları*, *çev*. Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995.

Selek, Pınar, "Ahtapota Karşı Kesişen Mücadeleler: Türkiye'de Feminist ve Anti-Militarist Hareketler", *Şiddet, Siyaset ve Medenilik: Karabasanlar İçinde Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 15-29.

Surlu, Aydan Ömür, "Léon Duguıt'nin Devlet ve Hukuk Anlayışı", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *13*(3-4), 2009, s. 107-131.

Şenel, Alaaddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi,* 3. B., V Yayınları, Ankara 1990.

Thompson, W.D.J. Cargill, "Martin Luther ve İki Krallık", *Siyasi Düşünce Tarihi* içinde, Çev. Ali Yaşar Erdoğan, Hüseyin Yılmaz, Şule Yayınları, İstanbul 1996.

Thoreau, David Henry, *Sivil İtaatsizlik*, Çev. Melis Olçum, 5. baskı, Kafekültür Yayıncılık, İstanbul 2016.

Tocqueville, Alexis De, *Amerika'da Demokrasi*, Çev. Taner Timur, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, İstanbul 1962, s. 48-50.

Tolstoy, Lew N., "Devrimciye Mektup", *Yurtseverlik Askerlik ve İtaatsizlik Üzerine* içinde, *çev*. Ö. Aydın Süer, Epos Yayınları. Ankara 2011.

Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Din Nedir?, çev.* M. Çiftkaya, baskı: 8. Kaknüs Yayınları. İstanbul 2009. s. 134.

Tolstoy, L. N. *İnsan Ne İle Yaşar?, çev.* G. Kızılırmak. Bordo Siyah Yayınları. İstanbul 2010. s. 58.

Topçu, Nurettin, *İsyan Ahlakı*, 2. B., Çev. Mustafa Kök, Musa Doğan, Dergah Yayınları, İstanbul 1998, s. 185-187.

Topbaş, Hasan; Işık, Umur, "Kurgu ile Gerçeklik Arasında Gezi Parkı Eylemleri ve Soysal Medya", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, *4*(1), 2014, s. 197-230.

Tosun, Erdoğan Gülgün, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi: Türkiye Örneği*, Birinci basım, Alfa yayınları, İstanbul 2001.

Turhan, Kaan. *TSK ve Ulus Devleti Hedef Alan Vicdani Ret*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Turner, S. Bryan, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, Anka Yayınları, İstanbul 2003. B. 2. s. 69-72.

Türkan, Mehmet, "David Hume'da Doğal Hukuk ve Sözleşme Kuramının Eleştirisi", *Beytülhikme: An International Journal of Philosophy*, *6*(2). 2016, s. 169-203.

Uyanık, Mevlüt, *İslâm Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, 3. baskı, Otorite Yayınları, İstanbul 2014.

Vatandaş, Saniye, "Felsefenin Kadim Bir Konusu Olarak Ahlâk ve Ahlaki Eylemin Amacı Olarak "Mutluluk"", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *4*(7), 2017, s. 1-9.

Waskow, Arthur, "İsa, Rabbiler ve Madeni Para Üzerindeki Resim", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 2006, s. 235-239.

Wood, Ellen Meiksins. *Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağlardan Ortaçağlara Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, *çev*. Oya Köymen, 3. baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2017.

Yayla, Atilla, *Liberalizm,* Turhan Kitabevi, Ankara 1992, s. 56-57.

Yenişehirlioğlu, Şahin, *Hegel Felsefesinde Birey-Toplum-Devlet İlişkisi*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985, s. 129.

Yıldız, Mustafa, "İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 2010, s. 25-55.

6284 Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun, Madde 2, fıkra 1, bent d, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 28239, 8 Mart 2012.

İnternet Kaynakları

https://sozluk.gov.tr/ (13.01.2022).

https://www.tdk.gov.tr/ (13.01.2022).

http://www.edepot.com/tao6.html (19.01.2022).

https://www.bartleby.com/73/753.html (19.01.2022).

https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/ (15.01.2022).

https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59933789 (02.02.2022).

https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-german/ (15.01.2022).

http://www.iekaum.hacettepe.edu.tr/Rosa_Parks_ve_Montgomery.pdf (21.01.2022).

http://tesis.org.tr/istanbul-1-nolu-sube/news-detail/1116/15-18-ARALIK-1969-%C3%96%C4%9ERETMENLER-GREV%C4%B0 (30.01.2022).

https://gandhi.gov.in/image/image/img7-l.jpg (02.02.2022).

https://www.peace-ed-campaign.org/tr/event/international-day-of-non-violence/2021-10-02/ (13.01.2022).

https://www.socialistalternative.org/2016/10/13/black-lives-matter-boycott-injustice-stage-struggle/ (02.02.2022).

https://t24.com.tr/haber/23-yil-gecti-kayip-yakinlarina-zulum-degismedi,685609 (02.02.2022).

EKLER

Resim: 1

Gandhi 6 Nisan 1930'da Tuz Yürüyüşünün sonunda Dandi'de yerden bir avuç tuz alarak tuz yasasını törenle çiğnerken.[142]

[142] https://gandhi.gov.in/image/image/img7-l.jpg (02.02.2022).

Resim: 2

Rosa Parks'ın öncülüğünü yaptığı Montgomery Otobüs Eylemi 5 Aralık 1955.[143]

Resim: 3

Cumartesi Anneleri eyleminin sembol ismi Hasan Ocak'ın annesi Emine Ocak'ın oturma eylemi yaparken 1998 ve 2018 yıllarındaki iki ayrı gözaltına alınma anı.[144]

[143] https://www.socialistalternative.org/2016/10/13/black-lives-matter-boycott-injustice-stage-struggle/ (02.02.2022).
[144] https://t24.com.tr/haber/23-yil-gecti-kayip-yakinlarina-zulum-degismedi,685609 (02.02.2022).